INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	4
3 Infrastructuur	10
4 Nederzettingen	14
5 Bevolking	18
6 Middelen van bestaan	20
7 Sociale en culturele voorzieningen	31
8 Ontwikkeling 1850 - 1940	37
Bronnen	42
Bijlagen	44

HET OVERSTICHT
Zwolle, mei 1990.

1 Ligging, grenzen en omvang

Hengelo is een stedelijke gemeente in het centrum van Twente en wordt omringd door de gemeenten Weerselo, Enschede, Haaksbergen, Ambt Delden, Stad Delden en Borne. De plaats Hengelo vormt het economische, bestuurlijke en administratieve middelpunt van de gemeente die daarnaast bestaat uit het kerkdorp Beckum en de nederzettingen met hoofdzakelijk verspreide bebouwing Woolde en Oele. De ligging van de gemeente Hengelo in Twente is ingetekend op **kaart** 1.

Op 28 november 1811 werden het stadgericht Delden en het gelijknamige richterambt, die ten tijde van de Franse overheersing één bestuurlijke eenheid vormden, in tweeën gesplitst en ontstonden de gemeenten Delden (in 1818 gesplitst in twee afzonderlijke gemeente, te weten Stad-Delden en Ambt-Delden) en Hengelo. Laatstgenoemde gemeente omvatte het oostelijke deel van het voormalige richterambt, te weten het dorp Hengelo en de buurschappen Beckum, Oele en Woolde.

Het grondgebied van de nieuwe gemeente Hengelo bleef qua oppervlakte ongewijzigd tot 1881 toen door een grenswijziging met de gemeente Lonneker (sinds 1934 deel uitmakend van de gemeente Enschede) een groot deel van de marke Driene bij Hengelo gevoegd werd. In 1937 volgde een grenswijziging met de gemeente Enschede en in 1972 met de gemeenten Borne en Weerselo. In beide laatste gevallen betrof het een uitbreiding van het gemeentelijke grondgebied van Hengelo, die onder andere extra

ruimte nodig had om nieuwe woongebieden te kunnen realiseren.

Het grondgebied van de gemeente Hengelo besloeg op 1 januari 1988 een oppervlakte van 64,24 km^2, waarvan 0,57 km^2 binnenwater breder dan 6 meter. De gemeente telde op die datum 76.721 inwoners en 30.133 woningen, wat neerkomt op een bevolkingsdichtheid van 1.205 inwoners en een woningdichtheid van 473 wooneenheden per km^2 land. Ter vergelijking: het bevolkingsdichtheidscijfer voor Twente als geheel bedroeg op 1 januari 1988 400, het woningdichtheidscijfer 149.

2 Landschappelijke structuur

2.1. Geologie

Het huidige zichtbare landschap in de gemeente Hengelo is een resultaat van processen uit verschillende geologische perioden en de mede daarop gebaseerde vormen van bodemgebruik door de eeuwen heen. Zout- en kleiafzettingen uit respectievelijk het Rotliegendes en het Eoceen vormden in Hengelo de basis voor het ontstaan van de chemische industrie en de baksteenindustrie. Processen en afzettingen uit de periode van de ijsbedekkingen, het Pleistoceen, en de huidige relatief warme periode, het Holoceen, bepaalden vooral het agrarische grondgebruik.

Zout werd ongeveer 200 miljoen jaar geleden afgezet op de bodem van een zee die zich over heel West-Europa uitstrekte. Door latere bewegingen in de aardkorst kwam de zoutlaag plaatselijk relatief dicht aan de oppervlakte te liggen, ter hoogte van Hengelo op een economisch exploitabele diepte van ca. 280 meter beneden het maaiveld. De eocene blauw-zwarte klei bevindt zich op een veel geringere diepte in de ondergrond van de gemeente Hengelo. Die klei werd ongeveer 70 miljoen jaar geleden afgezet in een subtropische zee.

De tegenwoordig aan de oppervlakte voorkomende afzettingen en reliëfvormen dateren voornamelijk uit het Pleistoceen, dat ongeveer 2,5 miljoen jaar geleden begon. Tijdens de op een na laatste ijstijd in deze periode (de Saale-ijstijd) werd het aanwezige materiaal door vanuit het noorden oprukkende landijsmassa's

verbrokkeld, opgestuwd en bedekt met een laag taaie, nauwelijks water doorlatende keileem (een door het landijs meegevoerd en gevormd mengsel van keien, grind, grof zand en leem). Na de ijsbedekking ontstonden op de op Hengelo's grondgebied gelegen oostelijke flank van de gestuwde eenheid, waarop kasteel Twickel (gemeente Ambt Delden) ligt, smalle erosiedalen. Een netwerk van smeltwatergeultjes en beken zorgde in het lager gelegen oostelijke deel van de gemeente Hengelo voor het ontstaan van een sterke afwisseling van hoge en lage terreingedeelten.

Tijdens de laatste ijstijd van het Pleistoceen bereikte het opnieuw als een gigantische bulldozer vanuit het noorden voortschuivende landijs Nederland niet. Wel heersten hier arctische omstandigheden, waardoor de wind als gevolg van het ontbreken van een vegetatiedek vrij spel had en vat kreeg op de losse bodemdeeltjes. Het door de wind meegevoerde materiaal werd elders weer afgezet, onder meer in het gebied dat tegenwoordig de gemeente Hengelo uitmaakt. Het gehele gebied werd bedolven onder een plaatselijk dik pakket dekzand. Het er aanwezige reliëf werd daardoor enigszins genivelleerd.

Op het Pleistoceen volgde ± 10.000 jaar geleden het Holoceen waarin het klimaat geleidelijk milder werd, de zeespiegel begon te stijgen en de vegetatie weer een kans kreeg zich te ontwikkelen. In enkele kleine komvormige terreingedeelten waaruit als gevolg van keileem in de ondergrond het overtollige water niet weg kon vloeien, ontwikkelde zich in een zuurstofarm en drassig milieu veen. De vele tot het stroomgebied van de Regge behorende beekjes zetten door veelvuldige overstromingen beekbezinkingsgronden af. Speciaal in dit verband moet het "Bekken van Hengelo" tussen Hengelo en Borne genoemd worden. Als gevolg van de lage ligging kreeg dit gebied een grote toestroom van overtollig water en meegevoerde kleideeltjes te verwerken. Er werd hier een vrij omvangrijk pakket rivierklei afgezet. Deze en andere genoemde geologische formaties met de daarop ontstane bodemsoorten zijn ingetekend op **kaart 2**.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap

Op de hogere delen van het natuurlijke landschap legden de boeren vanaf ongeveer de Karolingische Tijd permanente akkers aan. Waar mogelijk lagen de bouwlanden van de verschillende landbouwers in complexen bij elkaar (=essen). Dit onder meer vanwege de betrekkelijk kleine arealen die voor intensieve akkerbouw in aanmerking kwamen. Voorbeelden van dergelijke essen waren de Woolder Es, de Hengelose Es, de Hasseler Es, de Driener Es, de Lutje Es bij Twekkelo en de es van Beckum. Op de kleinere voor akkerbouw geschikte hogere gronden ontstonden eenmansessen, bijvoorbeeld de es van Berflo, de Egberinks Es en de Lansink Es. Zowel de grote escomplexen als de eenmansessen werden ter bescherming tegen loslopend vee en andere dieren omringd door een wal van akkermaalshout (maal = grens). In sommige gevallen vormden heggen perceelsgrenzen. Eeuwenlange

bemesting van de van nature vrij onvruchtbare akkerbouwgronden op de dekzandruggen en kleine geïsoleerde dekzandopduikingen met een mengsel van bosstrooisel, heideplaggen en mest uit de potstal zorgden voor het ontstaan van enkeerdgronden met een meer dan 30 cm dik cultuurdek.

De van nature vruchtbare uit lemig fijn zand bestaande beekbezinkingsgronden aan weerszijden van de beken functioneerden als (natuurlijke) wei- en hooilanden. De vruchtbaarheid van deze maten (meden) en broeken werd op natuurlijke wijze op peil gehouden door de regelmatig terugkerende overstromingen en de uitwerpselen van het er loslopende vee. De boeren van de buurschappen Woolde en het dorp Hengelo beschikten in het Bekken van Hengelo over uitstekende maten/meden en broeken. Voorbeelden van dergelijke hoofdzakelijk onregelmatig verkavelde maten en meden en hoofdzakelijk niet verkavelde broeken in dit gebied waren rond het midden van de vorige eeuw nog de Vondermeden, de Dâlmeden, de Broekmeden en Het Broek. Ten zuidoosten van Beckum lag het Asbroek. De Woolder Achterhoek vormde een matenlandschap met onregelmatige blokverkaveling, maar zonder hagen en houtwallen.

Hoe groter en beter de groengronden waarover men kon beschikken waren, des te groter en beter was het areaal bouwland dat bebouwd kon worden. Daar waar ten gevolge van te sterke insnijding door de beken natuurlijke wei- en hooilanden ontbraken, legden de boeren groenlandkampen aan op de schrale zandgronden in de heidevelden. Ook hier weer dienden houtwallen en hagen als perceelsscheidingen en wildkeringen.

De woeste heide- en veengronden leverden heideplaggen en andere produkten die voor de uitoefening van het gemengde agrarische bedrijf noodzakelijk waren. De heidevelden strekten zich uit over de van nature onvruchtbare dekzandgronden in het zuidelijke deel van de gemeente die ten gevolge van het afplaggen ten behoeve van de bereiding van potstalmest nog eens extra verschraalden. Namen als Vlierveld, Steenveld, Sluitersveld, Slagsveld en Twekkelerveld refereren aan de grote heidevelden van weleer. De grootste complexen veengronden kwamen ten zuiden van Beckum voor, in de vorm van het Kluenveen en het Kamerinksveen.

In het oude Middeleeuwse ontginningslandschap (de oude bouwlanden en de meer of minder natuurlijke groenlanden) hebben vooral in het gebied ten noorden van het Twentekanaal sinds 1850 ingrijpende veranderingen plaatsgevonden. Een groot deel van het oude cultuurlandschap verdween er als gevolg van de sterke uitbreiding van de bebouwde kom van Hengelo. Daarnaast werden de meeste bouwlanden omgezet in weilanden en maakte de onregelmatige blokverkaveling met houtwallen als perceelsscheidingen plaats voor een rechthoekig verkavelingspatroon met modernere afrasteringen.

Hoewel zich ook in het oude cultuurlandschap ten zuiden van het genoemde kanaal sinds 1850 plaatselijk belangrijke structuurwijzigingen hebben voorgedaan, zijn met name in de buurschap Oele en rond Beckum de oude esnederzettingenlandschappen met de zo kenmerkende afwisseling van de verschillende gebruiksgronden nog steeds duidelijk herkenbaar.

Vanaf 1850 hebben in het huidige landelijke gebied de grootste landschappelijke verandering plaatsgevonden in de woeste heidevelden. De woeste gronden op het binnen de gemeente Hengelo gelegen gedeelte van het landgoed Twickel (zie voor de ligging hiervan **kaart** 3) werden voor het grootste deel omgezet in gemengd bos, de overige woeste heidevelden in de gemeente in de meeste gevallen direkt in weiland. Het eertijdse natuurlandschap maakte er plaats voor een typisch heide-ontginningslandschap. Alleen op het landgoed Twickel komen tegenwoordig nog restanten van een aantal woeste veen- en heidegronden voor, bijvoorbeeld van het Flierveld, het Steenveld, het Beundersveld, het Kluenveen en het Kamerinksveen.

2.3. Bodembeheer en ontginningen
Onder invloed van een toenemende bevolkingsdruk en een daarmee samenhangende toenemende schaarste aan landbouwgrond ontstonden rond 1250 na Chr. marke-organisaties om te voorkoming dat de voor het boerenbedrijf onontbeerlijke uitgestrekte heidevelden en andere gemeenschappelijke woeste gronden, de zogenaamde markegronden, geheel zouden verdwijnen. Ruimtelijk gezien was de marke een aaneengesloten oppervlakte gemeenschappelijke grond, die door de eigenaars of pachters van de zogenaamde gewaarde erven beheerd werd. De essen en de droge hooilanden waren privé-eigendom van de boer. Uitgaande van de huidige grenzen van de gemeente telde Hengelo, tot de opheffing van ervan rond het midden van de negentiende eeuw, negen marke-organisaties. De marken Woolde, Klein Driene, Oele Woolderzijde, Oele Deldenerzijde en Beckum lagen geheel binnen de grenzen van de gemeente Hengelo, de marken Deurningen, Hasselo, Groot Driene en Twekkeloo gedeeltelijk. Op **kaart** 3 zijn de grenzen van de genoemde marke-organisaties ingetekend.

Binnen de meeste marken bleven havezaten en andere adellijke huizen, waar de pachtboeren de pachtsommen in natura moesten afleveren, een belangrijke rol spelen. Door aankoop en schenkingen nam het grootgrondbezit in de loop der tijd steeds verder toe. Zo bedroeg in 1601 het percentage zelfstandige boerenbedrijven in de marken Woolde en Oele 5 tot 10%, in de marken Driene, Hasselo en Twekkelo minder dan 5%. De percentages adellijke goederen waren toen relatief erg hoog, in de marken Woolde, Oele, Twekkeloo en Driene 40 tot 50%. In de marke Hasselo schommelde dat percentage tussen de 25 en 40%. In de marken Oele, Woolde, Driene en Twekkeloo behoorde verder 10 tot 20% van de bedrijven tot de geestelijke goederen, in Hasselo zelfs 30 tot 40%.

De enige havezaten waren die van Oele en van Woolde. Het middelpunt van de marke Oele was de havezate Oldemeule. Deze stond in de nabijheid van de huidige watermolen op de Oelerbeek. Het huis en de bijbehorende watermolen worden al genoemd in archiefstukken uit 1334. De bezittingen behoorden toen tot het leengoed van de graven van Bentheim. Kort nadat de Oldemeule in 1798 publiekelijk was verkocht, werd de voormalige havezate afgebroken.

De hoofdhof van de marke Woolde kreeg tussen 1457 en 1485 de status van een havezate, al bestond die in 1485 nog niet uit een versterkt huis maar uit een groot erf met een opslagschuur (spieker). Later is naast de oude hof een echte havezate gebouwd. In 1821 werd het Huis Hengelo met alle bijbehorende gronden verkocht. Het huis werd nadien afgebroken. In 1916 zijn de laatste overblijfselen van het kasteel "Hof Hengelo" aan de Bornsestraat afgebroken. De hof en het huis lagen nabij het knooppunt van wegen bij de Thiemsbrug en de samenloop van de Driener-en Woolderbeek. Tegenwoordig staan op de plaats van het Huis Hengelo gebouwen van de H.E.E.M.A.F.

De landgoederen van beide genoemde havezaten zijn in de loop der tijd in handen gekomen van de bewoners van Kasteel Twickel, de Oldemeule in 1840 door aankoop. De hof van Hengelo was in 1485 al overgegaan naar Twickel.

De opheffing van de marke-organisaties en de verdeling van de woeste gronden rond 1850 (Deurningen in 1838, Groot Driene, Klein Driene en Woolde in 1841, Hasseloo in 1842, Oele Deldenerzijde in 1845, Bekkum in 1848, Oele Woolderzijde in 1853 en Twekkeloo in 1867) maakte in principe de weg vrij voor grootschalige ontginningen van de woeste gebieden ten behoeve van de uitbreiding van het areaal bouw- en/of weiland. Het duurde echter tot omstreeks 1900 voordat daarmee in de gebieden die niet tot het landgoed Twickel behoorden werkelijk een aanvang kon worden gemaakt. Tot die tijd stond een nijpend tekort aan betaalbare (organische) mest het vruchtbaar maken van de schrale heidegronden in de weg. De introduktie van de kunstmest rond de eeuwwisseling was de oplossing voor dit probleem. Op relatief grote schaal werden daarna woeste gronden overeenkomstig het heersende produktieplan omgezet in bouw- en/of weiland. Op het landgoed Twickel, voor zover binnen de gemeente Hengelo gelegen, werden woeste heidevelden slechts in beperkte mate ontgonnen ter uitbreiding van landbouwgrond. Hier werd op de schrale veldpodzolbodems (vooral na 1933) veel bos aangeplant.

De kwaliteit van de natuurlijke vochtige groengronden werd sterk bevorderd door een combinatie van verbeteringen op het gebied van de waterbeheersing en het gebruik van kunstmest.

2.4. Waterbeheersing

Als gevolg van de lage ligging van Hengelo in een komvormig bekken was wateroverlast in het verleden een regelmatig terugkerend probleem. Nog in 1960 was het heel

normaal dat af 'n toe een gedeelte van de kern Hengelo onder water stond. Herhaaldelijk moesten de fabrieken hun produktie stoppen vanwege de wateroverlast.

In de situatie kwam enigszins verbetering toen in het begin van deze eeuw de beek van Hengelo naar Borne door verbreding en afsnijding van een groot aantal bochten werd verbeterd. Ter hoogte van de Langelermaatweg werd de beek gedeeltelijk omgeleid, hier en daar werden obstakels weggenomen en bruggen verbreed.

In de landelijke gebieden was het probleem van de aanvoer van veel overtollig water ook geen onbekend verschijnsel, maar hier ervoeren de boeren tot de invoering en de acceptatie van de kunstmest de jaarlijks terugkerende wintervloeden uit oogpunt van de natuurlijke bemesting van hun groengronden als gunstig.

Substantiële verbeteringen in de waterhuishouding van de gemeente Hengelo kwamen na 1925 tot stand toen op initiatief van het in 1883 opgericht waterschap De Regge een tweede verbeteringsronde aan de afwatering in het hele Reggegebied begon. De Twentse boeren waren toen algemeen van mening dat de vruchtbaarheid van de bodem slechts moest worden bevorderd door kunst- en stalmest en niet door bevloeiing in de winter.

De uitvoering van het Bekenplan Hengelo tussen 1963 en 1970 vormde voor Hengelo het sluitstuk van de verbeteringen op waterhuishoudkundig terrein. De Koppelleiding ten oosten van de bebouwde kom werd naar het Twentekanaal gegraven voor het afvoeren van het water van een aantal niet verontreinigde, voorheen naar de kom van Hengelo afstromende beken. Voor de beek belast met het gezuiverde afval- of rioolwater van de toen nog overbelaste zuiveringsinstallatie van Enschede werd de Omleiding gegraven. Om het afvalwater van de Hengelose fabrieken te zuiveren is na de Tweede Wereldoorlog op het industrieterrein West, aan de Slachthuisweg ook een rioolwaterzuiveringsinstallatie gebouwd.

3 Infrastructuur

(kaart 4)

3.1. Waterwegen

In vergelijking met andere streken waren in de achttiende eeuw handel en nijverheid in de Hengelose samenleving van ondergeschikte betekenis. Debet daaraan was het gebrek aan goed bevaarbare waterwegen. De vele Hengelose beken werden in beperkte mate wel door vooral kleine turfschepen bevaren, maar dit kon slechts met grote moeite geschieden. In de zomer was scheepvaart als gevolg van gebrek aan water soms geheel onmogelijk, terwijl in de winter een teveel aan water de navigatie bemoeilijkte. Om tijdens droge perioden toch te kunnen varen, wierpen de schippers in de beken dammetjes op, die werden doorgestoken zodra het waterpeil voldoende gestegen was. De schippers konden met de kunstmatig opgewekte vloed meevaren totdat hun "zompen" (platgeboomde boten) opnieuw aan de grond liepen. De belangrijkste Hengelose vaarwegen waren de Oelerbeek en de Bornsebeek, laatstgenoemde vooral voor het vervoer vanuit Vriezenveen. De Oelerbeek was van lokaal belang en diende hoofdzakelijk voor het transport van vee.

In 1771 liet de toenmalige eigenaar van Kasteel Twickel, Carel Graaf van Wassenaar Obdam, op eigen kosten de Twickelervaart graven. Deze vaart begon bij de huidige Carelshaven en liep langs de oostkant van Delden naar de Boven-Regge. Vanuit Hengelo kreeg men daardoor ook betere verbindingen via water met handelssteden als Zwolle en Deventer, al moest altijd nog een gedeelte per as afgelegd worden. Pogingen van het gemeentebestuur

van Hengelo in de jaren dertig van de negentiende eeuw om vergunning te krijgen voor de aanleg van een kanaal naar de Twickelervaart mislukten. Ondanks dat heeft die vaart een belangrijke rol gespeeld bij de opkomst van de textielindustrie in Hengelo.

Met als belangrijkste doelstelling de opkomende (textiel)industriecentra in Twente te ontsluiten werd tussen 1851 en 1855 in het kader van de uitvoering van het Overijsselse Kanalenplan een kanaal tussen Zwolle en Almelo aangelegd. Een in het oorspronkelijke plan opgenomen verbindingskanaal van Almelo naar de Dinkel met eventuele zijtakken naar onder meer Hengelo werd er om financiële redenen (de belangrijke Twentse textielcentra, waaronder Hengelo, kwamen niet of onvoldoende met geld over de brug) uit geschrapt. Dit had voor Hengelo belangrijke consequenties: tot 1936, toen het Twentekanaal tussen de IJssel bij Zutphen en Enschede gereed kwam, bleven de industrieën van Hengelo verstoken van kanaalverbindingen met andere industrie- en handelscentra. Nadien werd tussen Goor en Delden een aftakking naar Almelo gegraven, waardoor Hengelo alsnog een verbinding met het Overijsselsch Kanaal kreeg. Het Twentekanaal werd tussen de Oelerbrug tot de sluis bij de Waarbeek, een afstand van twee kilometer, verbreed van 37 tot 65 meter. In dit verbrede gedeelte van het kanaal kwam een kade van 700 meter lengte, bestaande uit een stalen damwand. Bovendien liet men in de werkverschaffing een petroleumhaven aanleggen voor het laden en lossen van licht ontvlambare stoffen. De haven van Hengelo oefende een grote aantrekkingskracht op industriële bedrijven uit. Het sluizencomplex bij Hengelo kwam gereed in het eerste kwartaal van 1936.

3.2. Wegen

Als gevolg van het genoemde ontbreken van waterwegen moest Hengelo het voor de ontwikkeling tot industriecentrum aanvankelijk vooral hebben van de aanwezigheid en de verbetering van een stelsel landwegen. Gunstig in dit verband was de ligging bij de kruising van de rond 1830 bestrate oude handelsweg tussen Deventer en Bentheim (Duitsland) en de weg Zwolle-Almelo-Borne-Hengelo-Enschede. De stenen voor de verharding van de weg van Hengelo naar Enschede werden ter plaatse gefabriceerd in een door de aannemer speciaal daarvoor gebouwde steenbakkerij.

Om de verharding van de genoemde, door Napoleon verbeterde en aangelegde landwegen, die in rechte lijnen van kerktoren tot kerktoren liepen, te bekostigen, werden in de gemeente Hengelo tollen ingesteld, onder andere één aan de Bornsestraat en één aan de Deldenerstraat. Na het door het Rijk overnemen van de grote doorgaande wegen werden ook de tollen in Hengelo opgeheven. Die aan de Bornsestraat werd in 1929 afgebroken. Op de plaats waar het tolhuisje aan de Deldenerstraat stond, verrees hotel De Kroon.

Tussen 1850 en 1935 is het wegennet in het oude cultuurlandschap buiten de bebouwde kom nauwelijks uitgebreid. Wel werden er enkele

hoofdwegen verhard, namelijk de weg van Hengelo naar Beckum, als onderdeel van de doorgaande weg naar Haaksberger., de weg van Hengelo via Twekkelo naar Boekelo (gemeente Enschede) en de weg naar Deurningen (gemeente Weerselo). In dezelfde periode vond er in de (ontgonnen) heidevelden een beperkte uitbreiding van het net van onverharde wegen plaats. Om het toenemende snelverkeer te kunnen verwerken, werden verschillende wegen verbreed, onder andere door het dempen van sloten. Bomen werden gekapt en bruggen en opritten verbreed. Voor de wegdekken werden nieuwe materialen als asfalt toegepast.

Na de Tweede Wereldoorlog werden bijna alle wegen buiten het landgoed Twickel verhard en in sommige gevallen rechtgetrokken. De bereikbaarheid van de kern Hengelo is de laatste twee decennia sterk verbeterd door de aanleg van de oost-westverbinding, autosnelweg A-1 (de voormalige E-8), en de verbinding tussen de Twentse steden, de A-35 (E-30).

3.3. Spoorwegen

Een zeer belangrijke factor bij de uitbouw van een de industrie in de kern Hengelo was de aanleg van spoorlijnen. Op 27 augustus 1865 werd de eerste spoorweg op Hengelo's grondgebied, die van de in 1862 te Almelo opgerichte "N.V. Spoorweg-Maatschappij Almelo-Salzbergen", geopend. Deze lijn via Hengelo en Oldenzaal naar Duitsland was in eerste instantie bedoeld als aanvoerlijn voor steenkolen uit Ibbenbüren naar de Almelose textielfabrieken. Op 18 oktober 1865 rolden de eerste wagonladingen steenkool uit Duitsland het station van Hengelo binnen.

Op 1 november 1865 volgde de opening van de door de Staat aangelegde spoorweg Zutphen-Hengelo en op 1 juli 1866 werd het gedeelte Hengelo-Enschede voor het vervoer van personen en goederen opengesteld.

De in 1884 opgerichte Geldersch-Overijsselsche lokaalspoorweg-Maatschappij (G.O.L.S.) begon op 15 oktober 1885 met een dienst tussen Hengelo en Winterswijk. De lijn sloot in laatstgenoemde plaats aan op de belangrijke spoorweg van Zutphen naar het Ruhrgebied, dat daarmee de belangrijkste brandstofleverancier van onder meer de fabrieken in Hengelo werd. Met ingang van 3 oktober 1936 werd het gedeelte van de lokaalspoorlijn tussen Hengelo en Boekelo voor personenvervoer gesloten. Als goederenlijn deden de rails van de G.O.L.S. nog tot 1942 dienst, waarna ze grotendeels werden opgebroken. Een deel van de lijn is tegenwoordig in gebruik als goederenspoor van A.K.Z.O.

Bij het in gebruik nemen van de spoorlijn Almelo-Salzbergen stond in Hengelo op het staatsspoorwegemplacement een voorlopig stationsgebouw, een goederenloods, een locomotiefloods, een reservoirgebouw en een rijtuigenloods die in 1866 werd ingericht als tijdelijke werkplaats. Het eerste officiële Hengelose stationsgebouw werd in juli 1866 in gebruik genomen, het hulpstation werd kort daarna afgebroken. Als gevolg van het steeds verder toenemen van de

verkeersdrukte en daardoor het oplopen van de toch al lange wachttijden voor de spoorwegbomen in de buurt van het station, werd tussen 1899 en 1902 een nieuw, hoog gelegen emplacement met het huidige eilandperron, een overkapping en een nieuw rangeerterrein met locomotievenloodsen en bijgebouwen gerealiseerd. Het wegverkeer in de bebouwde kom van Hengelo kruist sindsdien de spoorlijn via tunnels. Op 16 september 1902 werd het nieuwe station geopend. In de Tweede Wereldoorlog liep het hele stationsemplacement zware schade op, evenals het emplacement aan de spoorlijn van de G.O.L.S.. Het station van deze spoorwegmaatschappij werd na de oorlog niet weer opgebouwd, dat van de staatsspoorlijn wel. Ongeveer 75 meter ten westen van het oude station verrees het huidige N.S.-station van architekt H.G. Schelling, dat op 21 september 1951 in gebruik werd genomen.

4 Nederzettingen

4.1. Kernen

Op de gronden van de hof van Hengelo ontstond het kernesdorp **Hengelo**, waarin zich kleine boeren, ambachtslieden, neringdoenden en later huiswevers vestigden.

Tot omstreeks het midden van de negentiende eeuw was er in Hengelo geen sprake van een sterke groei. Die dateert van na 1860, toen Hengelo een spoorwegknooppunt werd en als gevolg daarvan het aantal industrievestigingen toenam. Aanvankelijk was de groei geleidelijk (tot ± 1880), daarna explosief. Van een plaats met in 1849 ongeveer 637 woningen, die vrij willekeurig nabij een kruispunt van wegen gegroepeerd waren, groeide Hengelo in morfologisch opzicht uit tot een stad met in 1947 9.503 woningen. Omdat de fabrieken zich telkens aan de rand van de bestaande bebouwde kom vestigden, kwamen ze bij verdere uitbreidingen daarvan als eilanden tussen de verschillende woonbuurten te liggen. Na het graven van het Twentekanaal en de aanleg van de haven ontstond gelegenheid voor vestiging van bedrijven op een speciaal industrieterrein.

Mede omdat de toename van het aantal woningen geen gelijke tred hield met de toestroom van fabrieksarbeiders van elders bouwden de fabrikanten van de verschillende Hengelose fabrieken eigen arbeiderswoningen. Zo ontstonden bijvoorbeeld de arbeidersbuurten "Kanaän" aan de Dennenbosweg, de "Polswoningen" aan de Oldenzaalsestraat van de Hengelose Bontweverij en de woningen in "De Panne" van de

Nederlandsche Katoenspinnerij aan de Lansinkesweg.

Met name verschillende eigenaren van de machinefabrieken van Stork hebben zich op het gebied van de woningbouw verdienstelijk gemaakt. Al in 1867 bij de oprichting van een nieuwe machinefabriek van Gebroeders Stork & Co werd een naamloze vennootschap gevormd die zich onder de naam Hengelosche Bouwvereniging ten doel stelde het gebrek aan goede burgerwoningen te lenigen door gronden aan te kopen en daarop arbeiderswoningen te bouwen. In de loop der tijd werd inderdaad een aantal van die huizen gebouwd en verhuurd.

Geïnspireerd door enkele tuinsteden bij Londen en Liverpool vatte C.F. Stork, wiens familie de enige aandeelhouder was van de Hengelosche Bouwvereniging, het plan op om dergelijke experimentele woonvormen ook in Hengelo te verwezenlijken. In 1909 richtte hij hiertoe met enige andere Hengelose fabrikanten een vennootschap op. De nieuwe woningbouwvereniging werd gesplitst in twee afdelingen, één voor het realiseren van het "Tuindorp het Lansink" en één voor de gronden die al vóór 1 januari 1909 aangekocht en bebouwd waren.

Uitgangspunt bij het ontwerpen van het tuindorp was: "door aanleg eener kolonie van goede woningen voor arbeiders en beambten, eene prettige, frisse woonomgeving te scheppen waar elke benauwdheid van smalle straten of eng gebouwde huizen plaats moest maken voor licht en lucht, zulks met een betaalbare huur". Het eerste gedeelte van het tuindorp kwam tussen 1911 en 1913 tot stand onder leiding en naar de plannen van architekt Karel Muller, die ter uitwerking van de plannen de oude boerderij "Het Lansink" had betrokken, en de landschapsarchitekt Wattez. Latere uitbreidingen (uit 1918, 1920 en 1929) zijn van de hand van architekt A.K. Beudt.

In het tuindorp Het Lansink werd geen kunstmatige scheiding aangebracht tussen lokatie van de arbeiderswoningen, middenstandswoningen en de woningen voor de hogere ambtenaren, wel in uiterlijk en inrichting van de woningen van de verschillende klassen. Men bouwde in het oudste gedeelte in vijf verschillende prijsklassen, variërend van een huurwaarde van f 2.40 tot f 2.80 per week voor de meest eenvoudige woningen tot een huurwaarde van f 5.50 per week en hoger voor de meest luxueuze woningen. Het aantal woningen per blok bedroeg in de meeste gevallen twee of drie. In de latere uitbreidingen is in verband met de kosten het aantal woningen per blok verhoogd tot maximaal zes, terwijl er na 1921, eveneens uit financiële overwegingen, nog slechts twee typen woningen gebouwd mochten worden. Bij het toewijzen van de woningen genoot het personeel van de bij de bouwvereniging aangesloten fabrieken de voorkeur; "Het Lansink" stond in principe evenwel voor iedereen open.

De plattegrond van het tuindorp is gebaseerd op de gedachte dat de hoofdstraten in verband met de bezonning zoveel mogelijk in de richting Noord-Zuid moesten lopen.

Bovendien werd er bij de aanleg van de straten zoveel mogelijk rekening gehouden met de wens om bestaande (grote) bomen en andere groenstructuren te handhaven. De wegen kregen een macadamdek (wegverharding bestaande uit twee lagen steenslag, grof en fijn, op een onderlaag van keien of breuksteen volgens het stelsel van de Schotse ingenieur MacAdam. Op het kruispunt van de C.T. Storkstraat en de Lansinkweg (de twee belangrijkste hoofdstraten) werd een dorpsplein (C.T. Storkplein) gerealiseerd. Aan dit plein kregen de centrale voorzieningen een plaats, onder meer de kleuterschool, een overdekte winkelgalerij en een café-hotel-restaurant (hotel Het Lansink). Het oudste deel van tuindorp Het Lansink wordt begrensd door de Julianalaan, de Beckumerstraat, de Buitenweg en de Oelerweg.

Voor de ophoging van de bouwgrond van het tuindorp werd zand gebruikt uit een zandafgraving aan de zuidzijde van het plangebied. Hier ontstond als gevolg daarvan een vijver, die in 1926 tot zwembad werd ingericht. De vijver zou volgens de oorspronkelijke plannen in het midden een eilandje krijgen, waarop een muziekkoepel zou worden geplaatst.

De snelle ontwikkeling van de nijverheid bracht met zich mee dat ook het gemeentebestuur voortdurend op de veranderende sociale, economische en culturele verhoudingen moest inspelen. Een van de eerste uitingen daarvan was de bouw van een echt gemeentehuis in 1868. Daarnaast moest de gemeente onder meer zorgen voor woningbouw, vooral na de oorlog van 1914-1918. Het eerste door de gemeente gerealiseerde complex arbeiderswoningen kwam in de jaren 1920-1921 gereed. Van Rijkswege werd hierbij aangedrongen op de bouw van ruime woningen. De verhouding van de oppervlakten woning-tuin was in de gemeentelijke arbeiderswoningencomplexen aanzienlijk minder gunstig. In het Lansink bedroeg de oppervlakteverhouding woning/tuin ongeveer 1:4.

Tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog bestond het centrum van Hengelo uit een wirwar van kleine, smalle straten. Daarvan is nagenoeg niets meer over. Tijdens de oorlog is een groot deel van het oude centrum van Hengelo door een twintigtal bombardementen weggevaagd. Ongeveer 500 huizen, 1 kerk, 1 fabriek en veel andere gebouwen, waaronder het station, werden vernield, ongeveer 3000 huizen werden meer of minder beschadigd. De herstructurering van het centrum werd geregeld in een wederopbouwplan, waarbij geen duidelijke, kunstmatige functiescheiding aangebracht werd. In het nieuwe centrum met als belangrijkste stedelijke ruimten het Stationsplein, de Markt en de Enschedesestraat verrees een nieuw gemeentehuis.

Bij de uitbreidingen van de bebouwde kom speelde de wijkgedachte een belangrijke rol. Rond het in een wederopbouwplan geregelde centrumgebied werd de bebouwing verdeeld in een achttal wijken, enigermate gescheiden door groene zônes, terwijl de hooggelegen spoorlijnen en de

voornaamste uitvalswegen als wijkgrenzen moesten dienen. Voorbeelden van aan de oude bebouwde kom grenzende naoorlogse uitbreidingen zijn Klein Driene, Veldwijk, de Hengelose Es en de Woolder Es. De jongste uitbreiding van Hengelo is de "Hasseler Es" ten noordoosten van de bestaande bebouwde kom. In de ligging van de genoemde nieuwe woongebieden komt de relatie met het oorspronkelijke natuurlijke en cultuurlijke landschap bijzonder goed tot uitdrukking. Bleken in de vroegere agrarische samenleving van Hengelo de wat hogere en drogere dekzandruggen geschikt voor de aanleg van akkers, na de Tweede Wereldoorlog bleken de dekzandruggen goede "voedingsbodems" voor huizen en andere gebouwen.

Van de overige nederzettingen in de gemeente Hengelo is alleen in **Beckum** (na 1974) enige kernvorming opgetreden. In 1933 was Beckum nog een duidelijk voorbeeld van een los esdorp, met de boerderijen verspreid over de verschillende onderdelen van de es. De kerk en de school waren toen de belangrijkste openbare gebouwen.

De nederzetting is gegroeid op een verhoging in het overwegend laaggelegen grondgebied van de voormalige marke Beckum of Bechem zoals die in een verkoopacte van het "Huis te Beckum" uit 1266 wordt genoemd. Vermoedelijk stond dat huis op de plaats van erve Altena net ten zuiden van de Binnen Beek.

4.2. Verspreide bebouwing
Van de oorspronkelijke esnederzettingen heeft de essenzwermnederzetting **Oele** tot op heden het minst van zijn vroegere ruimtelijke hoofdstructuur verloren. **Woolde, Driene** en **Hasselo** werden geheel of gedeeltelijk opgeslokt door uitbreidingen van de bebouwde kom van de industriekern Hengelo. In Oele komt nog steeds uitsluitend verspreide bebouwing voor. Dit hangt nauw samen met het er reliëf. Er kon slecht een groep kleine essen aangelegd worden, die elk maar voor een paar boeren voldoende bouwland boden. Nieuwe elementen in de essenzwermnederzetting zijn de genoemde Rijksweg A-35 (E-30) en het Twentekanaal.

5 Bevolking

5.1. Loop van de bevolking
In tabel 1 is een overzicht opgenomen van de bevolkingsontwikkeling in de gemeente Hengelo tussen 1850 en 1940. Daaruit blijkt een zeer snelle toename van de bevolking vanaf 1860, juist in de tijd van de opkomst van de industriële bedrijvigheid in de gemeente. De snelle aanwas van de bevolking was het gevolg van een hoog geboortecijfer en een hoog vestigingsoverschot. Vanaf 1880 heeft de gemeente Hengelo slechts gedurende enkele jaren een vertrekoverschot gekend, namelijk in de jaren 1894, 1902, 1906, 1918, 1931-1933, 1941 en 1942. Opvallend grote vestigingsoverschotten waren er in de jaren 1896 tot 1901, 1911-1917, 1920, 1925-1929 (speciaal in 1927 en 1928) en 1937-1940.

Fluctuaties in de bevolkingsontwikkeling hingen in de eerste plaats samen met de conjunctuur in de Hengelo's belangrijkste bestaansbron, de industrie. In de laatste jaren van de negentiende eeuw was met name de bontweverij in volle groei, terwijl ook de metaalbedrijven sterk in opmars waren. De groei van de werkgelegenheid in de industrie zette zich in het begin van de twintigste eeuw onverminderd voort. Diverse nieuwe bedrijven werden opgericht, zowel in de metaal- als in de textielbranches. Bestaande bedrijven breidden zich sterk uit. Vanwege de allengs toenemende diversificatie in de bestaansbronnen van de gemeente Hengelo bleef het inwoneraantal in de gemeente groeien, ook wanneer het in één sector wat minder ging

zoals in de textielindustrie ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. De in tabel 1 getoonde sterke bevolkingsgroei tussen 1840 en 1940 heeft zich later voortgezet. Op 1 januari 1988 telde de gemeente Hengelo bijna tweemaal zoveel inwoners als in 1940 (index:180) en ruim 20 maal zoveel inwoners als in 1850.

In de groei van de bevolking van de gemeente Hengelo tussen 1850 en 1940 hebben de verschillende grenswijzigingen een bescheiden rol gespeeld. Zo gingen op 1 januari 1881 door de grenswijziging met Lonneker 659 personen over naar Hengelo en op 1 mei 1937 door de grenswijziging met Enschede 943.

5.2. Ruimtelijke spreiding
Blijkens **tabel 2** woonde in 1849 al ruim de helft (51%) van de totale gemeentelijke bevolking in de kern Hengelo. Tussen dat jaar en 31 mei 1947 is dat aandeel toegenomen tot 94,7 procent. De absolute verdelingscijfers van de bevolking over de verschillende onderdelen van de gemeente op die datum staan in **tabel 3**. **Tabel 4** toont de ruimtelijke spreiding van de bevolking op 1 januari 1988, toen 97% van de totale gemeentelijke bevolking in de kern Hengelo woonde. Uit vergelijking van de vier tabellen blijkt onder meer dat hoewel de bevolking van de gemeente Hengelo in de loop der tijd vertwintigvoudigd is, het aandeel van de kern Hengelo in de totale gemeentelijke bevolking veel minder fors is gegroeid. Dit is vooral het geval in de periode na de Tweede Wereldoorlog. Een en ander heeft te maken met de occupatie van de in 1850 nog vrijwel onbewoonde heidevelden en andere woeste gronden.

6 Middelen van bestaan

Bij de ontwikkelingen in de bestaansmiddelen in de gemeente Hengelo vanaf ongeveer het midden van de vorige eeuw moet een onderscheid gemaakt worden tussen het landelijke gebied (het platteland) en het steeds groter wordende stedelijke gebied van de kern Hengelo. Het gebied ten zuiden van het Twentekanaal is tot op heden hoofdzakelijk agrarisch gebleven, het gebied ten noorden ervan heeft daarentegen een uitgesproken industriële ontwikkeling doorgemaakt. Uit het oogpunt van werkgelegenheid is vrijwel de gehele gemeente geïndustrialiseerd. In 1899 was al 72.8% van de totale beroepsbevolking werkzaam in de industrie- en ambachtssector. In 1930 bedroeg dat percentage 70.1. Absoluut en relatief gezien is de industrie nog steeds de grootste werkgever. Medio 1987 bedroeg het aantal arbeidsplaatsen in deze bedrijfstak 14.280, oftewel 38.9% van het totaal. Op de tweede plaats kwam toen de niet-zakelijke dienstenverlening (24.4% van het totaal) en op de derde plaats handel en horeca (14.5%). Bijna 10% van het totale aantal bezette arbeidsplaatsen viel medio 1987 in de categorie zakelijke dienstverlening (waaronder banken).

6.1. Landbouw

De overgang van een uit oogpunt van werkgelegenheid vrijwel zuiver agrarische gemeente naar een industriegemeente blijkt duidelijk uit de veranderingen in de structuur van de beroepsbevolking. Was in 1795 nog bijna de gehele beroepsbevolking direkt of indirekt werkzaam in de landbouw, in 1930 was hun aandeel in de

totale beroepsbevolking nog maar 4% en medio 1987 nog slechts 0.4%. In 1882 telde de gemeente Hengelo 281 landbouwers, waarvan 145 eigenaars en 136 pachters. Medio 1987 bedroeg het aantal mensen werkzaam in de landbouw 154.

Tot omstreeks het midden van de negentiende eeuw was in de gemeente Hengelo de akkerbouw, met name de verbouw van rogge en aardappelen, de spil waarom het boerenbedrijf draaide. Alle hoger gelegen gronden, waartoe in de regel ook de es behoorde, werd ingezaaid met rogge. Soms werd er een jaar boekweit tussen door geteeld. De lager gelegen zuurdere gronden dienden voor de verbouw van andere graangewassen als gerst en haver en aardappelen. De vlasteelt (voor de huisweverij) vond veelal plaats op omgeploegd klaverland.

Vruchtwisseling werd niet toegepast, in plaats daarvan werd de bodem ieder jaar "vernieuwd" door het opbrengen van een laagje potstalmest. Juist voor de bereiding van deze mest waren runderen en schapen nodig. De grootte van de veestapel die gehouden kon worden, en daarmee het areaal bouwland dat bemest kon worden, was afgestemd op de omvang van de natuurlijke wei- en hooilanden. Daarnaast dienden de gemeenschappelijke woeste gronden als graasgebied voor het vee. Voor zover er niet over voldoende gras en hooi beschikt kon worden, vond bijvoedering met stoppelknollen en spurrie (beide tussenvruchten) plaats.

Vanaf ongeveer 1850 werd de produktie voor de markt steeds belangrijker en legden de zandboeren zich meer en meer toe op de bereiding van boter en de verkoop van vlees (vooral van varkens en schapen) en eieren. Met de boterbereiding voor de markt kon ook het mesten van varkens toenemen, omdat de ondermelk en de karnemelk, vermengd met aardappelen en roggemeel uitstekend varkensvoer vormde.

De accentverschuiving van akkerbouw naar veeteelt (in het bijzonder de rundveehouderij ten behoeve van de zuivelbereiding) kreeg rond de jaren tachtig van de negentiende eeuw extra impulsen. Door het opleggen van hoge tarieven op gemest vee door Pruisen en het uitbreken van de landbouwcrisis werd de verbouw van graangewassen en het mesten van vee steeds minder rendabel. Het houden van melkvee, varkens en pluimvee daarentegen werd winstgevender. De prijzen van zuivel- en pluimveeprodukten bleven tijdens de landbouwcrisis namelijk redelijk stabiel. Om de kwaliteit van de boter te verhogen werden speciale boterfabrieken opgericht, vaak op coöperatieve grondslag.
Enerzijds waren de zuivelfabrieken een reactie op de zwakke concurrentiepositie van de Nederlandse boter op de internationale markten en op het toenemende belang van de rundveehouderij, anderzijds betekende de komst van de fabrieksmatige zuivelbereiding een grote stimulans voor het uitbreiden van de veehouderijtak. Daarnaast speelden in het laatste kwart van de negentiende eeuw factoren als de introduktie van kunstmest en de oprichting van een

drietal "Maatschappijen en genootschappen tot bevordering van de landbouw" een belangrijke rol. De al voor de eeuwwisseling opgerichte Coöperatieve Landbouwvereniging en de Twentse Landbouwmaatschappij en de rond 1910 opgerichte onderafdeling van de Overijsselsche Landbouwmaatschappij (O.L.M.) de Landbouwvereniging "Hengelo" droegen hoofzakelijk zorg voor de aankoop van veredeld zaaigoed, kunstmest en veevoeders.

Om de kwaliteit van de zuivelprodukten te verhogen werd de zuivelbereiding opgezet naar het destijds vermaarde Deense model. Nadat er eerst een depot van de "Lonneker Melkinrichting" was gevestigd, kreeg Hengelo in 1909 aan de Parallelweg een eigen coöperatieve zuivelfabriek, de Hengelosche Coöperatieve Melkinrichting. Samen met de in 1913 opgerichte zuivelfabriek "De Volharding" werden miljoenen liters melk verwerkt en uitgevent. Laatstgenoemde fabriek was in 1921 de eerste die in Overijssel met het autotransport van melk begon.

Het toenemende belang van de veeteelt ten behoeve van de zuivelbereiding vanaf ongeveer 1850 uitte zich in het landschap in een ten opzichte van de oppervlakte bouwland forse toename van het areaal (permanent) grasland. Onder andere ten gevolge van de ontbinding van de marke-organisaties en de daarmee gepaard gaande verdeling van de woeste gronden nam in de gemeente Hengelo tot 1851 het totale areaal cultuurgrond (bouw- en permanente wei- en hooilanden) toe met ± 300 ha. Daarvan was 35 ha toegevoegd aan het areaal bouwland en 95 ha aan de oppervlakte weiland. Het grootste deel van de ontgonnen heidevelden en broekgronden kwam ten goede aan de uitbreiding van de houtteelt, voornamelijk van eiken, elsen en berken. De uitbreiding van het areaal cultuurgrond door ontginningen duurde tot ongeveer de jaren tachtig van de negentiende eeuw, toen de ontginningsactiviteiten tot nul gereduceerd werden. De verdeling van het agrarisch grondgebruik was in 1882 als volgt: 1.680 ha woeste grond, 961 ha bouwland, 776 ha wei- en hooiland en ongeveer 320 ha opgaand hout.

Na de landbouwcrisis nam het oppervlak grasland vooral toe als gevolg van verdergaande ontginningen van woeste gronden en later, na 1890, ook door het omzetten van bouwland in grasland. Het oppervlak bouwland nam uitsluitend toe door de grenswijziging met Lonneker in 1881. Het oppervlak bouwland nam door de grenswijziging toe tot een kleine 1400 ha om daarna steeds verder af te nemen. Tot de Tweede Wereldoorlog was vooral de uitbreiding van de veehouderij de oorzaak voor die afname van het areaal bouwland (in 1930 bedroeg dat nog 441 ha), na de oorlog was de uitbreiding van het stedelijke gebied van Hengelo de belangrijkste factor. Met het afnemen van het areaal bouwland in de loop der tijd vond er een verschuiving in het teeltplan plaats. Voedergewassen en groenten gingen een steeds belangrijkere plaats innemen, wat onder meer samenhing met het veranderende voedingspatroon en het groter

wordende afzetgebied voor die produkten: de Twentse textielcentra, waaronder Hengelo.

Ook de ontwikkeling van de veestapel vanaf 1850 illustreert de verschuiving in het produktieplan van het gemiddelde agrarische bedrijf in de gemeente Hengelo. In 1851 telde de gemeente ± 1.113 runderen boven de twee jaar, 511 varkens en 433 schapen (in het bezit van een achttal schaapherders). Het aantal runderen nam tot de landbouwcrisis uiteindelijk toe tot 1.270 (het aantal melkkoeien bleef tussen 1851 en 1880 schommelen rond de 725). Het aantal varkens en schapen nam in dezelfde periode af, respectievelijk tot 320 en 300 stuks. Het aantal schaapherders bedroeg in 1880 nog vier. In de periode na de landbouwcrisis nam, als gevolg van het door de ontginningen verdwijnen van hun graasgebieden) alleen het aantal schapen verder af (tot 18 stuks in 1930). Het aantal runderen nam in korte tijd fors toe, tot in 1890 1.947 stuks, waaronder 1.200 melkkoeien. Nog spectaculairder was de uitbreiding van het aantal varkens en de pluimveestapel. In 1890 bedroeg het aantal varkens 1.205 en het aantal stuks pluimvee 12.275. De uitbreiding van de rundvee-, varkens- en pluimveehouderij ging daarna onverminderd door, zich in de gebouwde omgeving onder meer uitend in wijzigingen in de vorm en functie van de bedrijfsgebouwen op de boerderijen.

6.2. Ambacht, industrie en handel

6.2.1. Ontwikkelingen tussen 1850 en 1940

Voor de industriële ontwikkeling van Hengelo vormde de katoenindustrie de basis. Als gevolg van de verbetering van de infrastructuur in en rond Hengelo werden in de tweede helft van de negentiende eeuw tal van nieuwe bedrijven opgericht waarbij naast de uitbreiding van de textielindustrie met een machinefabriek de metaalindustrie haar intrede deed. Deze laatste tak van industrie groeide snel en vond na 1900 voortzetting in de er sterk mee verwante elektrotechnische industrie. De basis voor de bestaansmiddelen werd opnieuw verbreed door de komst van chemische bedrijvigheid als gevolg van de aanleg van het Twentekanaal.

De ruimtelijke ontwikkeling van de structuur van de kern Hengelo was tot de Tweede Wereldoorlog hoofdzakelijk het resultaat van de opkomst en de groei van de bovengenoemde industriële bedrijven. Van textielstad ontwikkelde Hengelo zich tot metaalindustriestad, een ontwikkeling die na de Tweede Wereldoorlog doorzette. De tegengestelde ontwikkeling in de textiel- en de metaalsector blijkt duidelijk uit de verschuiving in de verdeling van de beroepsbevolking over beide bedrijfsklassen. Was in 1899 nog 54.6% van de totale industriële beroepsbevolking van de gemeente Hengelo werkzaam in de textielindustrie en 21.3% in de metaalindustrie, in 1930 bedroegen die percentages in de beide

bedrijfsklassen respectievelijk 24.4 en 46.2.

Tot de opkomst en de uitbreiding van een industrieel klimaat in Hengelo heeft de in 1852 opgerichte Kamer van Koophandel een belangrijke bijdrage geleverd. De aanvankelijk uitsluitend uit industriëlen bestaande kamer zette zich vanaf het begin in voor een betere infrastructuur en de bevordering van de industrie. Vooral voor het verkrijgen van een concessie voor de aanleg van een spoorlijn, die zoals gezegd in 1865 zijn beslag kreeg, heeft de kamer zich ingezet. Een te ambitieus project bleek het oprichten van een beurs van de N.V. Twentsche Handelssociëteit in 1865. Het beursgebouw op de hoek van de huidige Beursstraat, waar tegenwoordig de parkeerplaats van de A.B.N.-bank ligt, werd op 25 mei 1867 geopend. De instelling voldeed echter niet aan de verwachtingen; het werd spoedig na de oprichting voor allerlei andere activiteiten gebruikt.

De Hengelose katoenindustrie kwam voort uit de handweverij die vroeger in geheel Twente ter aanvulling van het inkomen uit de landbouw in de vorm van huisnijverheid uitgeoefend werd. De geweven stoffen werden verkocht aan de fabriquers of linnenreders (=linnenhandelaars), die om de kwaliteit en de gelijkvormigheid van de produkten ook de grondstoffen aan de thuiswevers verstrekten en aan hen de weefgetouwen verhuurden. Oorspronkelijk weefden de thuiswevers het grove linnen, maar later werden, door het gebruik van betere garens, ook fijnere weefsels gemaakt. Dit leidde ten slotte tot het bekende bontweven, waardoor Hengelo bekend is geworden. De belangrijkste ondernemers op het gebied van de handmatige produktie van de "bontjes" waren in de achttiende eeuw Wolter ten Cate en vanaf de jaren dertig van de negentiende eeuw de Belgische ondernemer De Maere. De bontweverij kreeg in 1854 een sterke impuls door de komst van de fabriek van Charles Theodorus Stork, die in dat jaar zijn ververij vanuit Oldenzaal naar Hengelo overplaatste. Samen met enkele familieleden richtte hij in Hengelo de Bontweverij C.T. Stork & Co op. De onderneming werd naar Hengelo verplaatst vanwege de aanwezigheid van voldoende, gekwalificeerde bontwevers en goed water voor de stoomketels. In 1858 werden in de eerste stoomweverij van Hengelo de weefgetouwen geplaatst en in 1860 werd een fabrieksschool opgericht. Na de dood van C.T. Stork werd de onderneming ontbonden, daarvoor in de plaats kwam de N.V. Koninklijke Weefgoederenfabriek. Naast de K.W.F. vestigden zich in Hengelo ook enkele nieuwe bontweverijen, bijvoorbeeld de Twentse Bontweverij en de Hengelose Bontweverij. Laatstgenoemde weverij ontstond in 1871 door samenvoeging van de door A. Hulshoff en J. Pol voortgezette weverij van C.T. Stork en de weverij van Dijk.

De katoenspinnerijsector in Hengelo werd op spectaculaire wijze gestimuleerd door de katoencrisis als gevolg van de Amerikaanse burgeroorlog en de grote brand in Enschede in 1862 waarbij onder andere vijf

spinnerijen verloren gingen. Rudolf Adriaan de Monchy en H. Veder zagen het gat in de markt en richtten in Hengelo in 1865 de N.V. Nederlandsche Katoenspinnerij op. In 1866 werd de spinnerij, met ongeveer 225 werknemers en 23.000 spillen, in gebruik genomen.

Vanaf 1900 werd het produktenassortiment van de Hengelose texticlindustrie opnieuw uitgebreid, dit maal door de komst van de "Hollandsche Wolweverij". Dit bedrijf werd in 1912 uitgebreid met een ververij en wasserij. In 1902 vestigde zich op een terrein aan de Gieskesstraat de "Hengelosche Trijpweverij". Trijp is een fluweelachtig weefsel bestaande uit een grondweefsel van linnen of katoen en een pool van wol (meest geitehaar), oftewel "Velours d' Utrecht".

De textieiindustrie bleef niet tot het dorp Hengelo beperkt. Zo werd in Oele een bleek gerealiseerd waar de katoentjes van de firma Schräder uit Delden per paard en wagen naar toe werden gebracht om er te worden gebleekt. Aan de weg van Hengelo naar Beckum tegenover het café de Zevenster werd het nog bestaande bleekhuis.

De metaalindustrie is in Hengelo eerst van betekenis geworden nadat de mechanisatie in de Twentse textielindustrie haar intrede had gedaan. De gemechaniseerde textielnijverheid bracht de behoefte aan reparatiewerkplaatsen van textielmachines. In alle drie grote Twentse textielcentra ontstonden aanvankelijk dergelijke werkplaatsen, waarvan het verzorgingsgebied vooreerst zuiver plaatsgebonden was. De centrale ligging van Hengelo in het Twentse industriegebied leidde echter tot een concentratie van reparatiewerkzaamheden in deze plaats. De Hengelose metaalindustrie kreeg een regionaal verzorgend karakter.

Samen met de Bornse smid Meyling richtte de textielfabrikant C.T. Stork in 1859 in Borne de firma Stork, Meyling & Co op, de eerste gespecialiseerde reparatiewerkplaats voor stoommachines in Twente. In 1865 trad Meyling uit de leiding van de fabriek. De zaken werden voortgezet onder de naam Gebr. Stork & Co in het spoorwegknooppunt Hengelo, vlak bij het station van Hengelo en de Nederlandsche Katoenspinnerij. C.T. Stork verkeerde in de gelukkige omstandigheid dat hij ook textielfabrikant was, want in het algemeen duldden de textielfabrikanten geen andere bedrijfstak naast zich. De grond voor de Boekelose zoutwinnning moest bijvoorbeeld tersluiks gekocht worden.

De machinefabriek van Stork, die aanvankelijk alleen stoomketels en stoommachines fabriceerde, vervaardigde later ook allerlei andere machines als werktuigen voor polderbemaling, scheepsketels, installaties voor suikerfabrieken, stoomturbines, waterpijpketels, dieselmotoren etc. In 1898 ontstond uit Stork een fabriek voor hijswerktuigen, die in 1932 naar Haarlem verhuisde. De machinefabriek genoot vanaf het begin grote bekendheid, niet alleen vanwege haar produkten, maar ook vanwege haar vooruitstrevende sociale

beleid. Er werd in 1881 een "Vereeniging tot behartiging van belangen van het personeel verbonden aan de machinefabriek van Gebrs. Stork & Co" opgericht. Op 21 januari 1895 opende D.W. Stork het verenigingsgebouw van de machinefabriek. Na de machinefabriek van Stork volgde in 1879 de vestiging van de machinefabriek van G. Dikkers uit Almelo.

Uit de twee genoemde bedrijven ontwikkelde zich allengs een machine-industrie die ver boven het oorspronkelijke regionaal verzorgende karakter uit ging. Hengelo werd hierdoor een gunstige vestigingsplaats voor andere metaal- en aanverwante bedrijven, onder andere elektrotechnische bedrijven.

Gietart Machinefabriek & Handelmaatschappij B.V., opgericht in Almelo in 1922, werd in 1935 overgeplaatst naar het huidige gebouwencomplex in Hengelo aan de Pruisische Veldweg. Aanvankelijk waren de activiteiten hoofdzakelijk gericht op de ijzer- en metaalgieterijen in heel Europa. Een verdere groei van het bedrijf leidde ertoe dat de Machinefabriek & Handelmaatschappij opgesplitst werd in twee zelfstandige onderdelen. De machinefabriek legde zich toe op de fabricage en levering van complete oppervlakte-behandelingsinstallaties voor plaat- en profielijzer en gieterijmachines. De handelsmaatschappij richtte zich voornamelijk op de afzet van compressoren, blowers, persluchtinstallaties, industrieovens, transportinstallaties, afzuiginstallaties en betonmolens.

In 1907 richtte Floris Hazemeyer een fabriek voor schakel- en beveiligingsmateriaal voor hoge en lage elektriciteitsspanning op. De produktie van de materialen werd steeds aangepast en bijgesteld naar de nieuwste ontwikkelingen en behoeften. Werkten er in 1915 56 mensen bij Hazemeyer, in 1962 waren dat er ruim 2.100. In diverse plaatsen in Nederland zijn in de loop van de tijd dochterondernemingen en verkoopkantoren geopend.

Net als de machinefabriek van Stork vond de N.V. Hengelosche Elektrische En Mechanische Apparaten Fabriek (H.E.E.M.A.F.) haar oorsprong in Borne, waar in 1894 R.W.H. Hofstede Crull een technisch bureau oprichtte, dat later de firma Hofstede Crull en Willink werd. In Borne werd gestart met de produktie van elektrische apparaten, in 1895 volgde de produktie van elektriciteit in de centrale van de Bornsche Elektriciteits-Maatschappij (B.E.M.). Het bedrijf van Hofstede Crull verhuisde in 1900 naar Hengelo, waar het uitgroeide tot een bedrijf dat grote bekendheid kreeg door het oprichten en beheren van elektriciteitscentrales in verschillende delen van Nederland. In Hengelo werd de N.V. Twentsch Centraal-Station voor Elektrische Stroomlevering (T.C.S.) opgericht. Deze groeide in korte tijd uit tot een van de grootste centrales van Nederland. Op 1 januari 1951 nam, na een periode van samenwerking, de IJsselcentrale bij Zwolle het Twentsch Centraal Station over. In

Hengelo werd een geheel nieuwe centrale gebouwd.

Voorts ging men over tot het uitvoeren van elektrische installaties voor stroom. Als direct gevolg van de Eerste Wereldoorlog (sterke belemmering van de invoer van elektrisch materiaal) vond een uitbreiding van het produktenassortiment met elektromotoren en dynamo's plaats. Van groot belang was in dit verband de uitvinding van de draaistroommotor die veel opgang vond als aandrijving in elektrische treinen. Toen de Nederlandse Spoorwegen met de elektrificatie van de belangrijkste lijnen in het spoorwegennet begon, deed de HEEMAF dan ook goede zaken. Eenzelfde soort ontwikkeling deed zich voor toen de PTT het telefoonnet ging automatiseren en de HEEMAF telefoontoestellen kon gaan maken. De produktie hiervan is inmiddels stopgezet.

Hollandse Signaalapparaten N.V. ontstond in 1922 als N.V. Hazemeyer's Fabriek van Signaalapparaten. Deze nieuwe fabriek werkte samen met de Duitse vennootschap Siemens en Halke. De reden voor het oprichten van de fabriek en het samengaan met Duitse bedrijven was eenvoudig: de Nederlandse marine had vuurgeleidingsapparatuur nodig voor enkele in aanbouw zijnde oorlogsschepen (de kruisers "Sumatra" en "Java") en de beste systemen waren Duits. Bij de Duitse industrie konden echter geen bestellingen gedaan worden, omdat die zich volgens het Verdrag van Versailles niet met de produktie van dergelijk oorlogsmaterieel mocht bezighouden. Via de Internationale Patentenhandel (IPATH), waar de patenten van de Duitse industrie waren ondergebracht, kon dit probleem omzeild worden en kon Hazemeyer met de produktie van vuurgeleidingsapparatuur beginnen. Na de Tweede Wereldoorlog werd de fabriek van signaalapparaten een onderdeel van Philips. Hollandse Signaalapparaten legde zich toe op de produktie van onder meer vuurgeleidingssystemen, radarinstallaties en computers.

Het gereedkomen van het Twentekanaal en de haven in Hengelo vormde de directe aanleiding voor de vestiging van de zoutindustrie in Hengelo, de basis van de tegenwoordig zo belangrijke chemische industrie in Hengelo. "Akzo Zout Chemie" is de voortzetting van de vroegere Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie (KNZ) die in 1918 te Boekelo begon met de produktie van zout. De plaats Boekelo werd gekozen in verband met het daar "dicht" aan de oppervlakte voorkomen van steenzout en de ligging aan de spoorlijn Enschede-Haaksbergen. Via deze spoorlijn kon het gewonnen zout worden afgevoerd en de steenkolen, die nodig waren voor de verhitting van de pekel, aangevoerd. Hoewel de afstand Boekelo-Hengelo nog geen 10 km bedraagt, bleken er voldoende economische motieven te zijn om een nieuw bedrijf te Hengelo op het industrieterrein aan de haven te vestigen. Proefboringen in de omgeving van Hengelo hadden aangetoond dat ook daar de grote zoutvoorkomens dicht aan de oppervlakte lagen. In 1933 kreeg de KNZ een concessiegebied

bij Hengelo, een gebied met een oppervlakte van 4.745 ha onder de naam "Twente-Rijn". Toen in 1936 het kanaal werd geopend waren de nieuwe zoutfabriek en het chloorbedrijf gereed voor produktie. In het concessiegebied verschenen honderden karakteristieke hoge zwarte boortorens, waarvan tegenwoordig nog een klein aantal over is. De overige boortorens zijn vervangen door de kleine groene "schaapskooien". De lokatie van de fabriek aan het Twentekanaal was gunstig in verband met de aanwezigheid van proceswater, koelwater en een transportmedium.

Hoewel de textiel-, metaal- en in mindere mate de chemische industrie in Hengelo in de periode 1850-1940 de dominerende bestaansmiddelen bleven en deze takken van industrie meer en meer in industriële grootbedrijven plaatsvonden, zijn ook andere industrieën niet zonder betekenis gebleven en bleef in het algemeen het kleinbedrijf belangrijk. In veel gevallen betrof het fabrieken die een band hadden met de dominerende bestaansbronnen. Tot de belangrijkste industriële bedrijfjes in de gemeente Hengelo aan het begin van de onderhavige periode behoorden een drietal (hand)weeffabrieken, twee rietmakerijen, een borstelmakerij, een hoedenmakerij, drie tabakskerverijen, een steenfabriek, twee bier brouwerijen, twee korenmolens, twee grutterijen en twee katoendrukkerijen.

De mogelijkheid om in Hengelo per trein steenkool aan te voeren uit Duitsland vormde de aanleiding voor de oprichting in 1865 van de Hengelose Gasfabriek. De fabriek werd gesticht door J.C.G van Benthem, H.J. Ekker, A. Stenvers en H.S. van Dijk. De gasfabriek met twee gashouders werd in 1905 verplaatst van de huidige Beursstraat (op de plaats waar tegenwoordig het concertgebouw staat) naar een lokatie aan de Twekkelerweg waar tot de komst van het aardgas in 1957 gas geproduceerd werd. In 1926 was het nog zo dat in de kern van de gemeente gaslantaarns voor de verlichting zorgden en in de buitengebieden elektrische lantaarns, waarvoor de elektriciteit geleverd werd door het genoemde Twentsch Centraal Station voor Stroomlevering.

Hoofdzakelijk door de aanwezigheid van goed brouwwater werd in 1879 aan de Parallelweg de Hengelosche Bierbrouwerij van Herman Meyling en J.H. Bartelink gevestigd. Het ijs dat de brouwerij nodig had, werd aanvankelijk uit "De Ketelplas" bij het Pruisische Veld gehaald en in grote ijskelders opgeslagen. Voor het transport van het ijs werden in het begin ossen gebruikt. Het bedrijf is in de loop der tijd herhaaldelijk uitgebreid en gemoderniseerd. Enkele jaren geleden is de brouwerij in Hengelo gesloten en het merk Hengelo Bier verdwenen.

Een van de oudste industrieën van Hengelo was het tichelwerk, de fabricage van bakstenen. Rond 1930 bezat Hengelo de steenfabriek van de firma S. ten Cate & Co en die van de firma N.V. Gebr. Overbeek. Van latere tijd is de steenfabriek van Rientjes aan de Sloetsweg. De steenfabrieken konden op grote

schaal gebruik maken van de in de Hengelose bodem voorkomen tertiaire zeeklei. De kleigaten van beide eerstgenoemde steenfabrieken (respectievelijk aan de noord- en zuidzijde van de kern Hengelo) werden later aangekocht door de gemeente die ze als vuilstortplaatsen in gebruik nam. Ter compensatie kreeg de fabriek van de N.V. Gebr. Overbeek voor 15 jaar een concessie voor het hebben van een smalspoorverbinding naar de nieuwe kleiputten. Het tichelwerk van Van der Groot, ca 11 ha, werd in 1879 aangekocht door J.E. Stork. Landschapsarchitekt Wattez Sr. ontwierp er voor hem een buitenplaats. Onder architectuur van J. van der Groot werd ter vervanging van het oorspronkelijke landhuis de nu nog bestaande villa gebouwd. Ook andere fabrikanten lieten in en om Hengelo grote villa's bouwen.

Tot de Tweede Wereldoorlog kende de kern Hengelo buiten de industriële sector vrijwel geen bestaansbronnen van betekenis. Een centrumfunctie op het gebied van de distributie van goederen heeft zich er niet ontwikkeld. De verklaring hiervoor was dat historisch gezien Almelo en Enschede steeds de verzorgingscentra voor Twente zijn geweest. Beide steden lagen gedurende eeuwen aan de voornaamste verbindingswegen met West-Nederland en Duitsland. Ondanks de gunstige centrale ligging die Hengelo in de loop van de tijd kreeg, bestond er weinig kans Almelo en Enschede op het terrein van economische, en ook culturele en administratieve verzorging concurrentie aan te doen. In de eerste plaats omdat kleine verschillen in ligging bij de ontwikkelingen op het gebied van de middelen van vervoer weinig gewicht in de schaal legden, in de tweede plaats omdat de verzorgingsfunctie van een plaats in het algemeen voornamelijk door tradities bepaald werd In 1930 was in Hengelo slechts 7.4% van de totale beroepsbevolking werkzaam in de plaatselijk verzorgende handel en 0.9% in de niet-plaatselijk verzorgende handel. Voor nieuwe instellingen die in de twintigste eeuw opkwamen, bleek Hengelo vanwege de centrale ligging wel een aantrekkelijk vestigingsplaats. Hengelo werd c.q. bleef de zetel van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Overijssel, de Raad van Arbeid, het telefoondistrict in Twente en van het Gewestelijk Arbeidsbureau. Hengelo ontwikkelde zich daarnaast tot een belangrijk dienstencentrum.

6.2.2. Na-oorlogse ontwikkelingen
Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde Hengelo zich steeds verder tot een gedifferentieerd industrieel centrum. Vooral de haven aan het Twentekanaal vormde een belangrijk attractiepunt. Dat dit ook voor de oorlog al het geval was blijkt wel uit het grote aantal ondernemingen dat zich direkt na de aanleg ervan aan de Hengelose haven vestigde. In 1936 waren er acht beurtvaartdiensten gevestigd, waaronder één uit Hengelo, drie overslag, expeditie- en bevrachtingsondernemingen (uit Hengelo H. van Wezel Fnz., Expediteurs), acht industrieën en handelsondernemingen, waaronder de N.V. Machinefabriek Gebrs. Stork &

Co, de genoemde N.V. Koninklijke Nederlandsche Zout-Industrie, de N.V. Arnhemsche Zand-Maatschappij en de N.V. Handelskamer H.A.K.A. uit Rotterdam. Verder trok de haven diverse watersportverenigingen aan.

De Hengelose industrie vertoonde na de Tweede Wereldoorlog een grillig verloop. Met name de textielindustrie kreeg het na een aanvankelijk herstel zeer moeilijk en ging bijna geheel ten onder. In de jaren 1946 tot 1953 was er in de textielsector sprake van een lichte Hausse. Met de textielfabriek van C.T. Stork & Co ging het goed, wat moge blijken uit de oprichting van een nevenbedrijf in Neede. Aan de Deldenerstraat werd een geheel nieuwe fabriek gebouwd, omdat de oude fabriek in het centrum van Hengelo tijdens de oorlog was vernield. In 1959 ging de fabriek een fusie aan met het Nijverdal ten Cate-concern uit Almelo. In de jaren zeventig werd de fabriek op de garenafdeling na gesloten.

Aanvankelijk bood de metaalindustrie nog enig soulaas. Veel werkloos geworden textielarbeiders vonden er werk. Maar ook in de metaalindustrie ontkwam men niet aan reorganisaties, met de nodige verliezen aan werkgelegenheid als gevolg. Dit gold onder meer voor de Verenigde Machine Fabrieken, in 1954 ontstaan door een fusie van Stork met Werkspoor in Amsterdam, en de machinefabriek van Dikkers. Laatstgenoemde bedrijf is inmiddels opgeheven.

Binnen de poorten van de zoutindustrie werd de chemiedivisie steeds belangrijker. De groei van de zoutindustrie manifesteerde zich in het vinden van nieuwe partners. In 1969 ontstond uiteindelijk het huidige Akzo-concern. Na de oorlog legde ook de textielonderneming van C.T. Stork zich toe op de produktie van chemische stoffen. Daartoe werd in 1948 de N.V. C.T. Stork Chemische Industrie opgericht. Zes jaar later werd het bedrijf overgedaan aan Koninklijke Nederlandsche Zoutindustrie.

Veel kleine bedrijven verdwenen na de oorlog geheel, bijvoorbeeld de steenfabriek van Rientjes. De meeste ambachtelijke molenaarsbedrijfjes waren al voor de Tweede Wereldoorlog verdwenen, bijvoorbeeld de grutterijmolen van Ten Cate die in 1860 naar Weerselo was verkocht en daar in 1923 werd afgebroken, de molen van Groothuis (de "Groothuusmöl") aan de Oldenzaalsestraat (afgebroken in 1910) en de molen van Benjamin ten Cate aan de Oude Molenweg (in 1868 omgewaaid en niet herbouwd). De molen van Weggeman aan de Enschedesestraat werd rond 1900 van de bovenbouw en wieken ontdaan. Van de gecombineerde koren- en oliemolen op de Oelerbeek (vroeger behorende bij de havezate Oldemolen) is alleen de korenmolen nog aanwezig. De oliemolen is afgebroken. Dit geldt ook van de oliemolen die vroeger op de Drienerbeek bij het "Huys Hengelo" stond.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen
In 1850 telde de gemeente Hengelo vier kerkelijke genootschappen, waarvan de rooms-katholieke geloofsgroep met 2.000 zielen (55.2% van de totale gemeentelijke bevolking) de grootste was. De Nederlands hervormde kerk telde 1.400 leden (39%), de doopsgezinde kerk 180 (5%) en de Israëlitische kerk 40 (1%). In kerkelijk opzicht is de gemeente Hengelo sinds 1850 hoofdzakelijk rooms-katholiek gebleven, hoewel het aandeel van die kerk in de totale gemeentelijke bevolking is afgenomen tot ongeveer 40% in 1947. Op 1 januari 1988 was 40.8% van de totale bevolking van de gemeente Hengelo rooms-katholiek. Ook de overige genoemde kerkgenootschappen hebben in de loop der tijd hun aandeel in de totale bevolking zien teruglopen, vooral ten gunste van de groep mensen die zich tot geen kerkgenootschap rekende. Het aandeel van de Nederlands hervormden daalde tot 28.7% in 1947 en tot 12.6% op 1 januari 1988. De doopsgezinden en de Israëlieten, die bij de volks- en beroepstelling van 31 mei 1947 nog als aparte groepen werden beschouwd (toen respectievelijk 1% en 0.2% van de totale bevolking uitmakend), behoorden in de tellingen van 1988 tot de groep "Andere kerkgenootschappen" met een aandeel van 5.8% in de totale bevolking. De enige kerk die sinds 1850 zowel een absolute als een relatieve toename van haar leden zag optreden, is de gereformeerde. In 1947 behoorde 4% een van de gereformeerde kerken, op 1 januari 1988 5,4%.

De in 1850 aanwezige

kerkgenootschappen hadden ieder een eigen kerk. De eerste kerk van de rooms-katholieken van het dorp Hengelo is omstreeks 1300 gesticht, waarschijnlijk als hofkapel. Het betrof een "filiaalkerk" van de kerk van Delden. Na de Reformatie kwam het aan de H. Lambertus toegewijde kerkgebouw toe aan de Gereformeerden (later Nederlands hervormden genoemd). In 1786 stonden de Staten van de provincie Overijssel de rooms-katholieken toe om weer een eigen kerk te bouwen; ze hoefden niet langer genoegen te nemen met heimelijke diensten in schuurkerken. In 1787 werd de bouw van een nieuwe rooms-katholieke kerk voltooid op de plaats waar tegenwoordig de Lambertuskerk aan de Enschedestraat staat. De katholieke gemeenschap van Hengelo kreeg haar tweede kerkgebouw in Beckum toen daar in de jaren 1823/1824 een waterstaatskerkje werd gebouwd. Ook dit keer betrof het een bijkerk van de rooms-katholieke kerk te Delden. In 1940 werd de oude Sint Blasiuskerk van de sinds 1854 zelfstandige parochie Beckum afgebroken. Er kwam een andere voor in de plaats. Op de plaats van de vorige Lambertuskerk te Hengelo werd in 1890 een nieuwe driebeukige neo-gotische kerk gebouwd, die begin jaren tachtig is gerestaureerd. In 1912 werd van de H. Lambertus de St. Ludgerusparochie afgescheiden en in 1927 de parochie van de "Onze Lieve Vrouwe van de altijd durende Bijstand". Beide nieuwe parochies kregen een eigen kerkgebouw.

De sinds de Reformatie bij de hervormden in gebruik zijnde H. Lambertuskerk verkeerde in 1836 in een dusdanig bouwvallige toestand, dat besloten werd tot de bouw van een nieuwe, ruimere (waterstaats)kerk aan de Deldenerstraat. De oude kerk stond op het huidige kerkhof aan de Bornsestraat. Op 18 oktober 1934 werd de nieuwe Bethlehemkerk aan de Oelerweg in gebruik genomen.

Tussen 1850 en 1940 is de kerkenbouw in de gemeente Hengelo niet louter een zaak van de Nederlands hervormden en de katholieken gebleven. Ook de overige in 1850 in de gemeente Hengelo reeds bestaande en de daarna opgerichte kerkgenootschappen kregen in de periode tot aan de Tweede Wereldoorlog eigen (nieuwe) kerkgebouwen. De gemeente van gedoopte christenen bouwde in 1894 een kerk op de hoek van de B.P. Hofstedestraat en de Veldbleekstraat, op de plaats waar voordien een evangelisatielokaal stond. In 1923 kreeg de in 1919 gestichte baptistengemeente een eigen kerk aan de Tweede Emmadwarsstraat (thans Jacob Catsstraat). Beide baptistengemeenten bestonden lange tijd naast elkaar.

De joodse gemeenschap van Hengelo, die voor de Tweede Wereldoorlog zo'n 400 leden telde, konden hun eerste houten noodsynagoge in 1837 inwijden. In 1847 namen de joden hun eerste stenen kerkgebouw in gebruik die dienst deed tot 1883. In dat jaar kwam er een nieuwe synagoge gereed die tot aan de Tweede Wereldoorlog als zodanig functioneerde. Na de oorlog is een nieuwe synagoge aan de Dorpsmatenstraat in gebruik

genomen.

Rond de eeuwwisseling kwamen enige leden van de hersteld apostolische gemeente vanuit Enschede naar Hengelo. In 1914 betrokken de leden van die gemeente een kerkgebouw op de hoek van de Leusveenweg en de Oversteweg. Eind 1933 werd het nog bestaande kerkgebouw aan de Dennenbosweg in gebruik genomen. Het oude kerkje kwam in 1934 in gebruik bij de Evangelische Gemeinde.

De geschiedenis van de gereformeerde kerken in Hengelo begon in 1892 toen er in de beurs tijdens een openbare vergadering een eigen kerkeraad gekozen werd. Nog in hetzelfde jaar nam de gereformeerde kerk van Hengelo een eenvoudig kerkgebouw aan de Wolter ten Catestraat in gebruik. Rond 1930 verrees het (inmiddels afgebroken) gereformeerde kerkgebouw aan de Bankastraat.

In 1922 deed het leger des heils zijn intrede in Hengelo. In 1929 werd de zaal aan de Kievitstraat in gebruik gesteld. De sedert 1923 in Hengelo bestaande afdeling van de Nederlandse christelijke gemeenschapsbond hield haar bijeenkomsten in gebouw "Rehoboth" aan de Oversteweg.

Na de Tweede Wereldoorlog is het aantal kerkgebouwen in Hengelo sterk toegenomen, enerzijds door een verdere uitbreiding van het aantal kerkelijke gezindten, anderzijds door het te klein worden van bestaande kerken. In 1988 telde de gemeente Hengelo 29 verschillende geloofsgroeperingen, waarvan de meeste één kerkgebouw hadden. De rooms-katholieken waren verdeeld over een negental parochies. De Nederlands hervormde kerk en de gereformeerde kerk van Hengelo, die voor een deel in dezelfde kerkgebouwen waren ondergebracht, hadden gezamenlijk de beschikking over vijf gebouwen voor het houden van erediensten.

De rooms-katholieke en de joodse gemeenschap kregen in de loop van de tijd eigen begraafplaatsen, de overige kerkelijke genootschappen worden van oudsher op de algemene begraafplaatsen begraven. In 1980 bedroeg het aantal begraafplaatsen in de gemeente Hengelo zes, waarvan één in Beckum, namelijk de uit 1870 daterende rooms-katholieke begraafplaats. De oudste algemene begraafplaats van de gemeente is het kerkhof uit omstreeks 1400 aan de Bornsestraat. De overige begraafplaatsen in 1980 waren de algemene aan de Oldenzaalsestraat (gesticht in 1910), de rooms-katholieke aan de Deurningerstraat en één aan de Oldenzaalsestraat en de joodse begraafplaats. Deze in 1770 gestichte begraafplaats is in 1970 op de monumentenlijst geplaatst.

7.2. Scholen

In 1852 telde de gemeente Hengelo vier scholen voor gewoon lager onderwijs. In het dorp Hengelo stond aan de straatweg naar Enschede een in 1835 nieuw gebouwde school die gemiddeld door zo'n 350 leerlingen werd bezocht. De buurschappen in de gemeente hadden elk een eigen school, Woolde één uit 1840, Beckum één uit 1843 en Oele één uit 1845. Deze scholen werden respectievelijk door gemiddeld 70, 90 en 103 leerlingen bezocht.

Het aantal scholen nam fors toe na het begin van de industrialisatie van Hengelo, met name vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw. Ook de kwaliteit van de schoolgebouwen ging sterk vooruit. Belangrijk bij de stimulering van het onderwijs vóór de invoering van de leerplicht was de rol van de grote Hengelose fabrikanten. Zij waren namelijk overeengekomen om geen jongens en meisjes meer te werk te stellen zonder een "fabrieksexamen". Ook onder kinderen die niet bestemd waren voor de fabriek was het "diplomaatje" zeer gewild. Het fabrieksexamen, dat zich nog twee jaren na het in werking treden van de leerplichtwet handhaafde, werd afgenomen door onderwijzers van de MULO aan de Oldenzaalsestraat. Deze MULO was een van de eerste scholen voor voortgezet onderwijs in Hengelo.

Behalve de fabrikanten hebben ook de zusters van het klooster van het Sint Antoniusgesticht een belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling in de onderwijskundige voorzieningen. In 1897 werd het kloostercomplex, dat gebouwd was bij de Thiemsbrug op de plaats waar voordien een klopjeswoning stond, in gebruik genomen. "Klopjes" of "geestelijke dochters" verzorgden onderwijs aan de katholieke jeugd, verpleegden zieken en kondigden de heimelijk gehouden rooms-katholieke godsdiensten aan. De zusters begonnen in het jaar van opening met het verzorgen van lessen aan de bewaar- en handwerkschool, in 1898 met het onderwijs aan de lagere school en in 1916 aan de U.L.O. voor meisjes. Daarnaast gaven de zusters les in stenografie en machineschrijven. Na oprichting van andere (rooms-katholieke) vervolgopleidingen raakte het inmiddels afgebroken Sint Antoniusgesticht de onderwijsfunctie meer en meer kwijt.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft het onderwijs in de gemeente Hengelo een geweldige ontwikkeling doorgemaakt. Het aanbod van verschillende soorten onderwijs nam fors toe, evenals het daarmee samenhangende aantal schoolgebouwen. Vooral in de nieuwe wijken van de kern Hengelo werden talrijke nieuwe scholen gebouwd, terwijl vooroorlogse scholen werden gesloopt of verbouwd. In 1988 bedroeg het aantal scholen in de gemeente 117, waarvan 54 basisscholen en 63 scholen voor vervolg- en ander onderwijs. Waren de scholen in de gemeente Hengelo voor de oorlog vooral gericht op de eigen bevolking, tegenwoordig heeft Hengelo een belangrijke regionale centrumfunctie op het gebied van onderwijs, daarnaast ook op het gebied van andere sociale en culturele voorzieningen.

7.3. Overige

Op de economische, sociale, culturele en ruimtelijke ontwikkelingen in de gemeente Hengelo hebben de grote fabrikanten direkt en indirekt een belangrijke rol gespeeld. Voorbeelden van direkte invloeden zijn onder andere de genoemde fabrieksscholen, waarin de arbeiders geschoold werden in de nieuwste weeftechnieken, en de verschillende complexen arbeiderswoningen, waarvan het genoemde tuindorp Het Lansink het

meest opvallende voorbeeld is. Hieronder volgen voorbeelden van indirekte gevolgen van de invloed van de fabrikanten. Tevens komen er enkele andere sociale en culturele voorzieningen aan de orde.

Onder de naam Maatschappij tot Waterverschaffing werd in 1896 door enkele fabrikanten in Hengelo een waterleidingbedrijf gesticht. Het water werd uit putten op het Pruisische Veld omhoog gepompt naar de reservoirs van de uit 1897 daterende watertoren. Primaire doelstellingen waren verbetering van de volksgezondheid en brandbestrijding. Hoewel het gas- en waterleidingbedrijf pas in 1967 werden samengevoegd, was er al vroeg sprake van samenwerking. In 1897 werd namelijk de aanleg van een waterleidingnet opgedragen aan het gasbedrijf, dat al heel wat ervaring had op het gebied van aanleggen van distributieleidingen. In 1923 werd een belangrijke verbetering in de watervoorziening aangebracht. Er werd een nieuwe machine- en pompinstallatie in werking gesteld. Tevens werd het waterleidingbedrijf geëlektrificeerd. Voor het verkrijgen van proces- en produktiewater hadden de fabrieken aanvankelijk eigen pompinstallaties.

Met al de nieuwe en zich vergrotende industrieën en de daarmee gepaard gaande toename van het aantal administratieve handelingen nam ook het posterijwezen in Hengelo een grote vlucht. In 1896 werd aan de Enschedesestraat een nieuw post- en telegraafkantoor in gebruik genomen. In 1914 werd dit kantoor vervangen door een groot nieuw postkantoor aan de Hofstedestraat dat, na onder andere in 1928 uitgebreid te zijn met een interlokale districtstelefooncentrale in 1966 vervangen werd door het huidige postkantoor aan de Beatrixstraat. Het eerste telefoonkantoor in Hengelo stond aan de Veldbeekstraat; het telefoondistrict Hengelo dateert als zodanig uit 1931.

In het begin van de twintigste eeuw liet C.F. Stork het landgoed/park met villa "De Grundel" aanleggen. Het door de spoorlijn naar Oldenzaal, de Anninksweg, Breukersweg en Grundelweg begrensde goed werd een voor het publiek toegankelijk wandelpark. Het maakte vroeger deel uit van de zogenaamde Nijhofshoek in Groot Driene.

Hoewel de genoemde beurs in eerste instantie als katoenbeurs was bedoeld, werd het uiteindelijk een trefpunt voor het artistieke en amusementsleven. Het "Vereenigingsgebouw" van Stork had min of meer dezelfde functie. In de jaren dertig kreeg Hengelo op de plaats waar de eerste gasfabriek stond, aan de Beursstraat, zijn eerste concertgebouw dat later ook onderdak verschafte aan het "Concertgebouwbioscooptheater". Op de plaats waar tegenwoordig nog steeds Cinema Palace staat, werd de eerste echte bioscoop gebouwd. Andere centra van cultuur- en verenigingsleven waren onder andere het "Centrum", een instelling van de R.K.-Werkliedenvereniging dat in de

plaats kwam van het vroegere Sint Josephgebouw aan de Wetstraat, en het trefpunt van de vrijzinnig hervormden: het Viosgebouw.

De gezondheidszorg stond in het midden van de vorige eeuw nog in de kinderschoenen. De dokter van Delden was tevens de dokter van veel mensen in de gemeente Hengelo en pas in 1895 vestigde zich er de eerste tandarts. Een eerste belangrijke verbetering in de ziekenzorg kwam in het laatste kwart van de negentiende eeuw tot stand door de oprichting van een aantal ziekenhuisjes. In 1896 kwam het algemene ziekenhuis aan de Ziekenhuisstraat gereed, nadat al in 1874 een klein gemeentelijk ziekenshuis was opgericht aan de Weemestraat. Nadat het ziekenhuis aan de Ziekenhuis in gebruik was genomen, verhuisde de isolatiemogelijkheid voor t.b.c.-patiënten naar een barak naast het ziekenhuis. Een particuliere woning aan de Paul Krugerstraat werd in 1908 ingericht tot het St. Gerardus Majella Ziekenhuis, de voorloper van het in 1918 in gebruik genomen gelijknamige ziekenhuis aan de Oldenzaalsestraat. Voor t.b.c.-patiënten werd in 1915 bij het toen nog bosrijke Weusthag een dagsanatorium ingericht. Verder kwamen de in 1900 bij Stork geopende badinrichting, de bouw van een abattoir in 1936 en de aanleg van riolering de volksgezondheid ten goede.

De geïnstitutionaliseerde verzorging van bejaarden begon in 1921 toen huize "Avondrust" aan de Deldenerstraat in gebruik werd genomen. In 1930 kwam op hetzelfde terrein een nieuw gebouw tot stand.

De gezondheidszorg nam na de Tweede Wereldoorlog een hoge vlucht, onder ander door de bouw van het Koningin Julianaziekenhuis. De verzorging van bejaarden werd verbeterd door uitbreiding van het aantal verzorgings- en verpleegtehuizen, waaronder het verpleegtehuis van de dr. P.C. Borststichting. Het Gerardus Majella Ziekenhuis en het Julianaziekenhuis werken tegenwoordig samen in de gestalte van het bilocationele "Streekziekenhuis Midden Twente".

8 Ontwikkeling 1850 - 1940

Typering:
Industriedorp.

Functie:
Industriestad met dienstverlenende en industriële functies.

Ruimtelijke ontwikkeling:
De van oorsprong agrarische nederzetting Hengelo ontstond langs de doorgaande weg Delden - Oldenzaal, rond het punt waar deze het samenvloeiingspunt van drie beken en de weg van Almelo naar Enschede kruiste. Tot ver in de 19de eeuw bleef het agrarisch karakter behouden en bestond de plattegrond uit een vrij wijdmazig net van straten en paden, waaraan boerderijen op ruime erven lagen. De ligging aan de kruising van doorgaande wegen en de aanleg van de spoorwegen (vanaf 1865) hebben de opkomst van de textiel- en machine-industrie in Hengelo en als gevolg daarvan de sterke expansie van de kern sterk gestimuleerd. De aanleg van het Twentekanaal vanaf 1930 onderstreept de betekenis die de plaats inmiddels gekregen had. Door de ligging tussen de textielsteden Almelo en Enschede verschoof het zwaartepunt in de eerste decennia van de 20ste eeuw naar de machine-industrie, die zich richtte op de spinnerijen en weverijen.
De industriële ontwikkeling leidde tot verdichting van de bebouwde kom. De uitbreidingen die nodig waren voor huisvesting van de groeiende bevolking vonden voornamelijk ten noorden van de spoorlijnen plaats langs en vanaf de oude wegen, voor een groot deel weinig geordend, hier en daar op kleine schaal duidelijk planmatig. De industrie werd geconcentreerd

langs de oude routes naar het zuiden, gekoppeld aan de spoorverbinding (vooral ten zuiden van het spoor). Ten zuidwesten daarvan, van de oude kern gescheiden door spoor en industrie, werden eerst op initiatief van industriëlen en later ook van gemeentewege enkele tuindorpen ontwikkeld die gezamenlijk een groot aaneengesloten woongebied vormen. De gedeeltelijke verwoesting van de oude kern in de Tweede Wereldoorlog leidde na de oorlog tot ingrijpende reconstructie van het centrum met behoud en integratie van gespaard gebleven gedeelten. Bij reconstructie werd overwegend volgens de ideeën van de Delftse School gebouwd. Het agrarisch dorpse karakter van de kern maakte daarbij plaats voor een meer stedelijk uiterlijk. De neergang van de Twentse textielindustrie heeft geleid tot sluiting en ontmanteling van een aantal grote bedrijven in Hengelo. De in de beschouwde periode gerealiseerde uitbreidingen zijn plaatselijk gesaneerd.

De in de periode ontwikkelde uitbreiding van Hengelo is op de kaart ingedeeld in gebieden met in de tegenwoordige staat herkenbare, in hoofdzaak overeenkomstige ruimtelijke en functionele kenmerken. De daarna gereconstrueerde gebieden zijn niet in de indeling opgenomen. De typologische indeling dient als achtergrond voor de aanduiding van gebieden met bijzondere waarden, gebieden waarvan de stedebouwkundige waarde op locaal of bovenblocaal niveau opmerkelijk is.

Gebieden met bijzondere stedebouwkundige waarden:
Binnen de beschouwde uitbreiding van Hengelo zijn drie gebieden met bijzondere waarden onderscheiden.

Gebied 1 omvat de Industriestraat en omgeving. Hier, in de nabijheid van station en spoorweg-emplacementen, zijn sinds de tweede helft van de 19de eeuw de terreinen gelegen van de Koninklijke Nederlandse Katoen Spinnerij en de Koninklijke Machine Fabrieken "Stork" B.V. Het gebied kan worden aangemerkt als een industrielandschap; een binnen de huidige Twentse verhoudingen inmiddels als uniek aan te merken gegeven.
Hier is sprake van doelmatig gebouwde complexen die in stilistisch opzicht een doorsnee bieden van 19de en 20ste eeuwse fabrieksarchitectuur: van een sobere traditionele baksteenbouw tot de helder geformuleerde bouwlichamen van het Nieuwe Bouwen. Het gebied is door straten en fabrieksspoorlijnen ontsloten.

Gebied 2 omvat het in de directe nabijheid van gebied 1 gelegen tuindorp "Het Lansink". Bedoeld als woonwijk (voor in hoofdzaak werknemers van Stork) is "Het Lansink" kenmerkend voor de sociale woningbouw in de zich ontwikkelende vroeg-20ste eeuwse Twentse industriecentra. Het complex is in meerdere fasen gerealiseerd. In architectonisch opzicht is hier voor Twente sprake van een unicum. Het oudste gedeelte, in de jaren 1910-1916 gebouwd naar een ontwerp van architect K. Muller en tuinarchitect P. Wattez, is gekenmerkt door een zeer

gevarieerde aanleg. Het toont een samenspel van straten en pleinen, *veel openbaar en particulier* groen, (blokjes) huizen in een architectonisch rijk geschakeerde vormgeving (met vooral Engelse invloeden) en bijzondere voorzieningen als een bewaarschool, een hotel en een aantal winkels. Gedeelten uit fase 1 van Het Lansink en de latere uitbreidingen min of meer ten zuiden daarvan (ca. 1917 - 1930, onder andere van architect A.K. Beudt en tuinarchitect L. Springer) zijn zowel stedebouwkundig als architectonisch eenvoudiger van opzet.

Gebied 3, het tuindorp "De Nijverheid", gelegen ten westen van gebied 2, is hoofdzakelijk ontstaan in de jaren twintig onder auspiciën van gemeentewerken van Hengelo. Opzet en vormgeving zijn te vergelijken met de jongere gedeelten van Het Lansink: een afwisselend stratenbeloop, openbaar en particulier groen en blokjes huizen opgetrokken in een verzorgde traditionele baksteenbouw. Ook dit tuindorp is een goede vertegenwoordiger van 20ste eeuwse (sociale) woningbouw in een zich snel ontwikkelende Twentse industriekern.

Stedebouwkundige ontwikkeling Hengelo

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1848
Kaart ca. 1900, verkend 1882, herzien 1901
Kaart ca. 1940, verkend 1933

Kaart ca. 1850

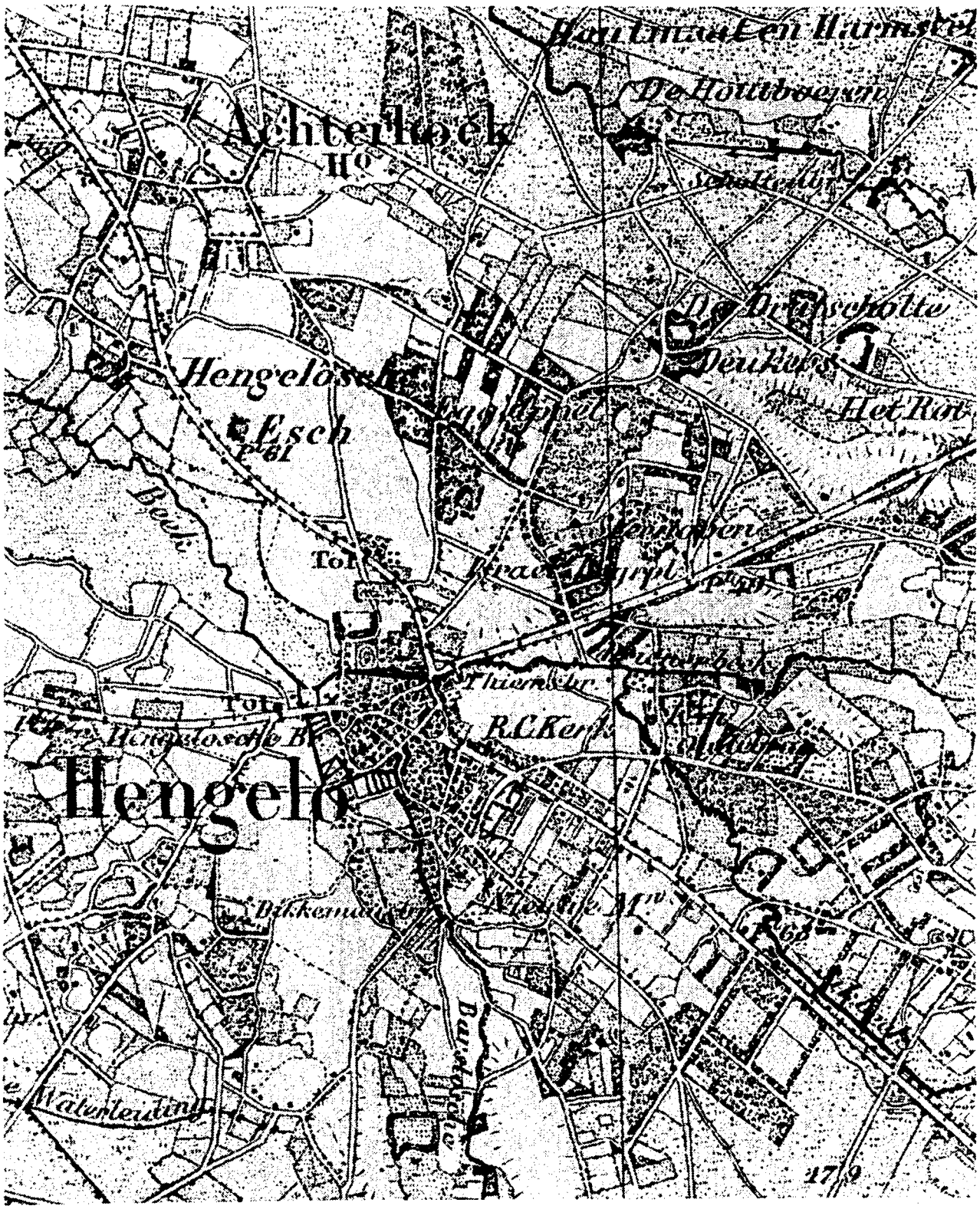

BINNEN
VELD
HOUTMAAT EN
De Houtboeren
HARMSVELD
Wernhof
Steen bak
Hengelosche
Esch
HET ROT
R.K. Begraafpl.
Hengelo
R.K. Kerk
Station
Poort
School
Wilhelmina Beek
20.1
17.7
20.5
19.5
Kaart ca. 1900

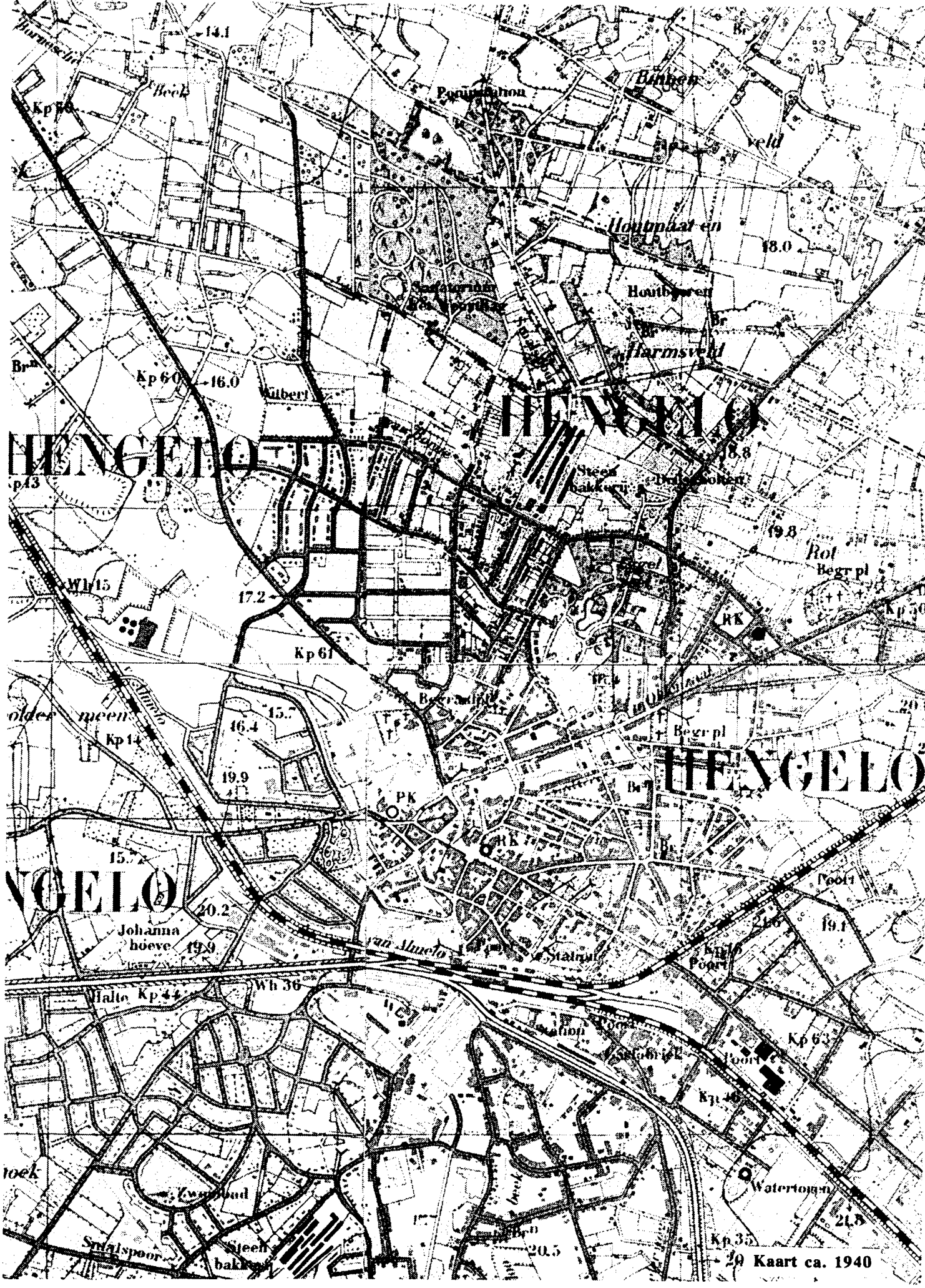
HENGELO
Binnen
veld
Houtpaat en
Harmsveld
Kp 60
16.0
Wilbert
Steen
bakkerij
Rot
Begr pl
RK
Kp 61
Wh 15
17.2
Kp 14
Johanna
hoeve
Halte
Kp 44
Wh 36
Station
Poort
Kp 63
Kp 46
Watertoren
Kp 35
Zwembad
Smalspoor
Steen
bakkerij
20.5
PK
van Almelo
Kaart ca. 1940

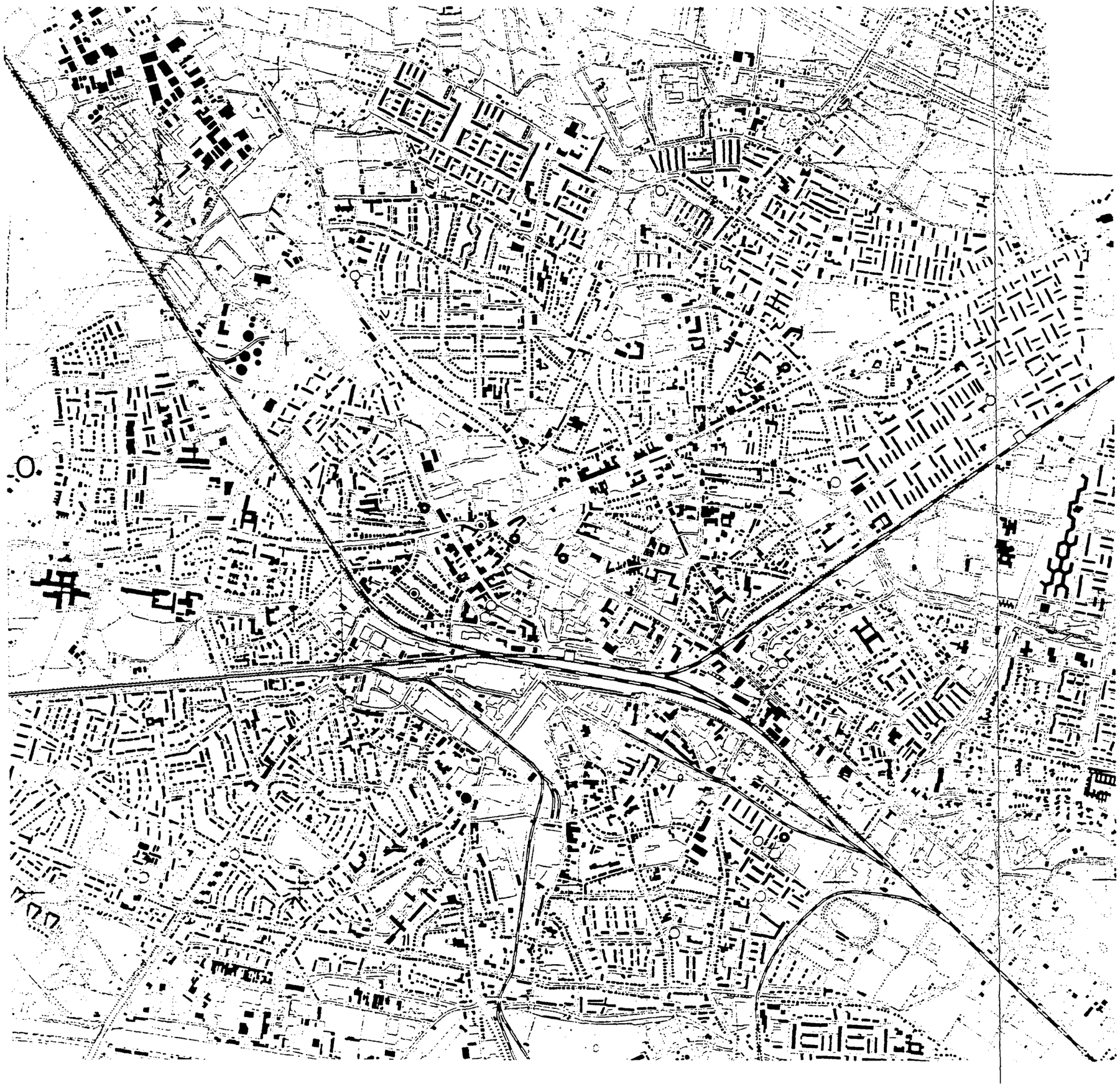

Kaart ca. 1988

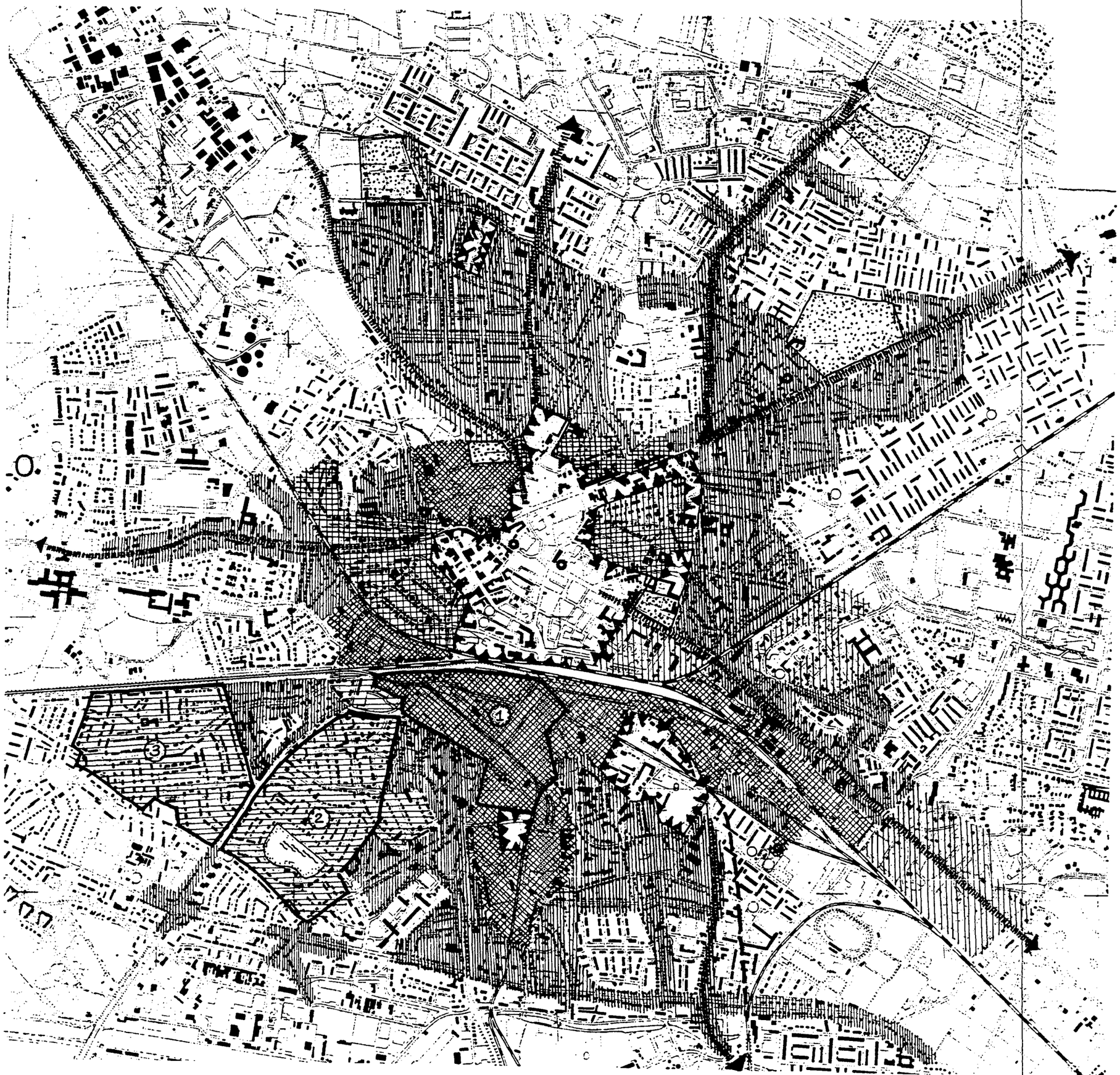

Legenda typologie

schaal 1:15.000

- bestaande kern 1850
- algemeen stedelijk ingericht 1940
- algemeen niet stedelijk ingericht 1940
- tuinwijk ontwikkelingen 1940
- niet stedelijke villabebouwing 1940
- stedelijke villabebouwing 1940
- industriegebied 1940
- groen gebied 1940
- lineaire ontwikkeling 1850 - 1940
- na 1940 gereconstrueerd
- (1) bijzondere gebieden

Typologie 1940, kaart ca. 1988

Bronnen

Literatuur Hengelo en regio:
*Beets, C., Tachtig jaar Stork, Hengelo, 1948
*Couwelaar, W.R. van, Bij het Herbouwplan van Hengelo (O), uit: "Bouwbedrijf en Openbare werken", 24e jaargang, no.25, z.p.[Den Haag], 1947.
*Dalen, M. van, De wederopbouw van Hengelo, uit: "Publieke Werken, officieel orgaan van de vereeniging van directeuren van gemeentewerken, openbare werken, bouw- en woningtoezicht en woningdienst", z.p.[Amsterdam], 1948.
*Fotoboek Oud Hengelo, verzameling van foto's, enz. uit het verleden der stad, geplaatst in het Hengelosch Dagblad in de jaren 1955 tot 1957.
*Fuldauer, E, P. Hamer en J. Hinke, Hengelo herrezen, fotodocumentaire over de vijftiger jaren, Hengelo, 1986.
*Gids van Hengelo, Bureau Voorlichting gemeente Hengelo, Hengelo, 1989.
*Groeneman, Sj., Hengelo (O), van dorp tot stad, uit: "Mens en Maatschappij", 22e jaargang, no.4, Amsterdam, 1947.
*50 jaar Twentekanaal, onder redactie van de Stichting Oald Hengel, Hengelo, 1986.
*Hengelo, Overijssel, Propaganda-uitgave ter bevordering van het Vreemdelingenverkeer in Hengelo (O), Hengelo, 1951/1952.
*Joustra, Sj., De woningbouw in Hengelo, sedert de bevrijding, uit: "Bouwbedrijf en Openbare werken", 24e jaargang, no.25, z.p.[Den Haag], 1947.
*Kokhuis, G.J.I., Historie van Hengelo, Hengelo, 1983.
*Rosse, Th. van, Hengelo's Wederopbouw, uit: "Bouwbedrijf en Openbare werken", 24e jaargang,

no.25, z.p.[Den Haag], 1947.
*Stadhuis Hengelo (O), Hengelo, 1963.
*Tuindorp het Lansink, herdruk van oorspronkelijke uitgave uit 1918, z.p.[Hengelo], 1981.
*Schelven, A.L., van, Hengeler Wind, de ontwikkeling van het industrieel klimaat van Hengelo sinds 1865, Haarlem, 1965.
*Westenenk, C.J. en I. Dijkstra, Sociografische en Economische grondslagen, enige opmerkingen over de economische en stedebouwkundige ontwikkeling van Hengelo, uit: "Bouwbedrijf en Openbare werken", 24e jaargang, no.25, z.p.[Den Haag], 1947.
*Wilmink, D.J.F., Hengelo in oude ansichten, Zaltbommel, 1967.

Kaarten:
*Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
*Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
*Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:
*Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
*Gemeenteverslagen 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle
*Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

Tabellen

Tabel 1
Loop van de bevolking in de gemeente Hengelo tussen 1850 en 1940.

Jaar[1)]	Aantal inwoners	Index(1850=100)
1850	3.675	100
1860	3.981	108
1870	5.293	144
1880	6.603	180
1890	10.683	283
1900	15.578	424
1910	20.522	560
1920	26.303	716
1930	34.338	934
1940	42.502	1.157

1) Cijfers per 31 december

Bron: Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale Geografie, 1988.

Tabel 2
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Hengelo in 1849.

Onderdeel	Aantal inwoners[1)]	Woningvoorraad[1)]
Dorp Hengelo	1.844	350
Woolde	1.052	200
Oele	458	87
Beckum	284	54
Gemeente Hengelo	**3.638**	**691**

1) Cijfers bij benadering; woningvoorraad gebaseerd op een geschatte gemiddelde woningbezetting van 5.27.

Bron: Steden en dorpen in Overijssel, 1980.

Tabel 3
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Hengelo op 1 mei 1947.

Onderdeel	Aantal inwoners	Woningvoorraad
Hengelo-Centrum	3.262	710(300)
Hengelo-Noord	19.954	4.165(55)
Hengelo-West	2.270	501(27)
Hengelo-Zuid	16.187	3.736(38)
Hengelo-Oost	1.758	391(12)
Wijk stedelijk gebied	**43.431**	**9.503(432)**
Beckum	343	
Verspreide huizen Driene	565	
Verspreide huizen Woolde	246	
Overige verspreide huizen	1.262	
Wijk landelijk gebied	**2.416**	**428(242)**
Woonschepen	12	
Woonwagens	16	
Gemeente Hengelo	**45.875**	**9.931(674)**[1]

1) (674) = aantal boerderijen en/of tuinderswoningen.

Bron: Uitkomsten van de volks- en beroepstelling van 31 mei 1947.

Tabel 4
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Hengelo op 1 januari 1988.

Onderdeel	Aantal inwoners[1]	Woningvoorraad[1]
Kern Hengelo	74.355	29.431
Buitengebied Hengelo	1.488	451
Kern Beckum	390	124
Buitengebied Beckum	712	177
Gemeente Hengelo	**76.735**	**30.137**

1) De genoemde aantallen zijn gemeentelijke opgaven; ze kunnen daardoor afwijken van de C.B.S.-cijfers.

Bron: Statistieken R.O.I., Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeenten van Overijssel, 1988.

Kaart 1

DE LIGGING VAN DE GEMEENTE IN TWENTE

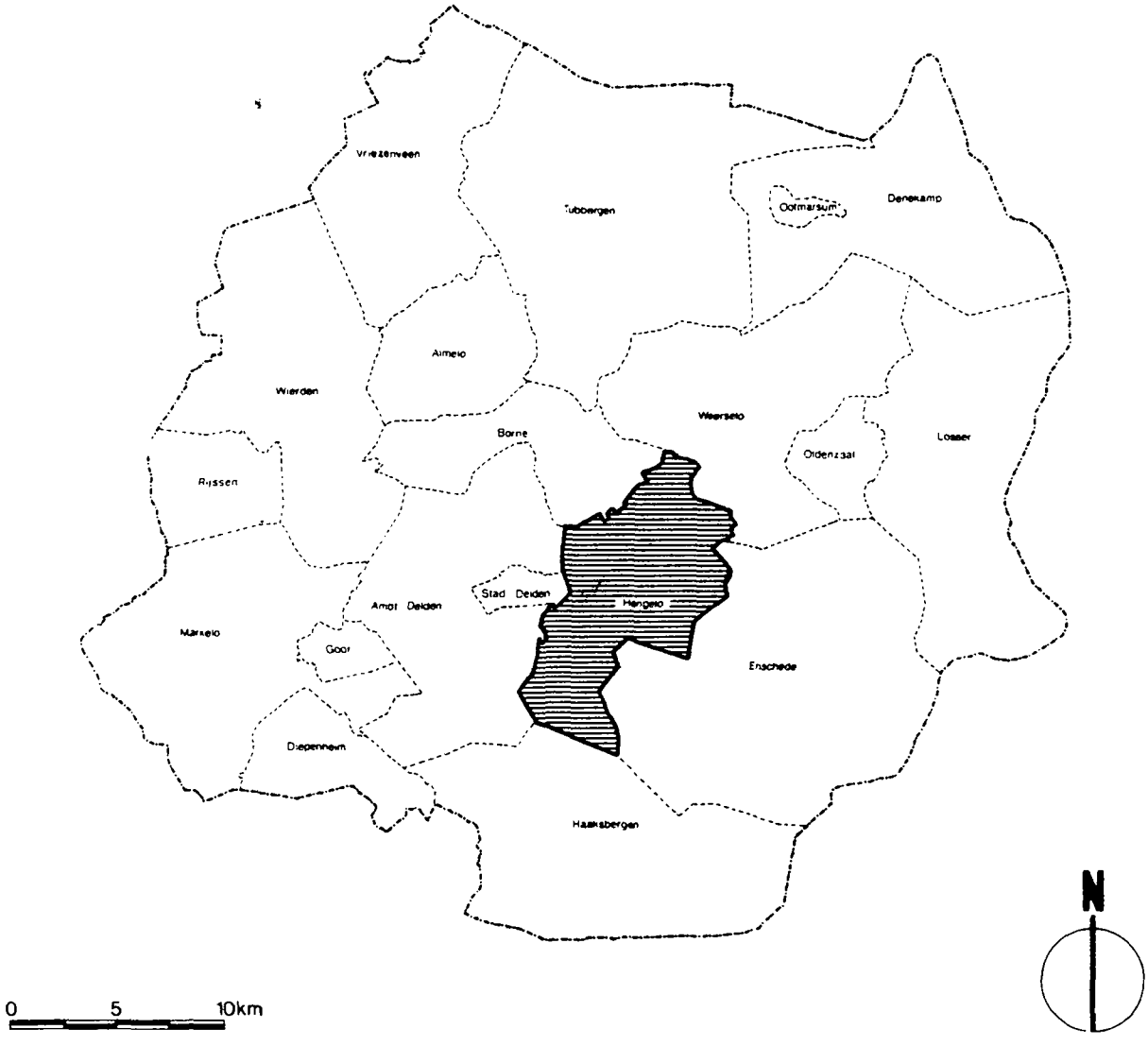

Grenzen van Twente
Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, deel 1, 1984.

Kaart 2

BODEMGESTELDHEID EN GEOLOGIE

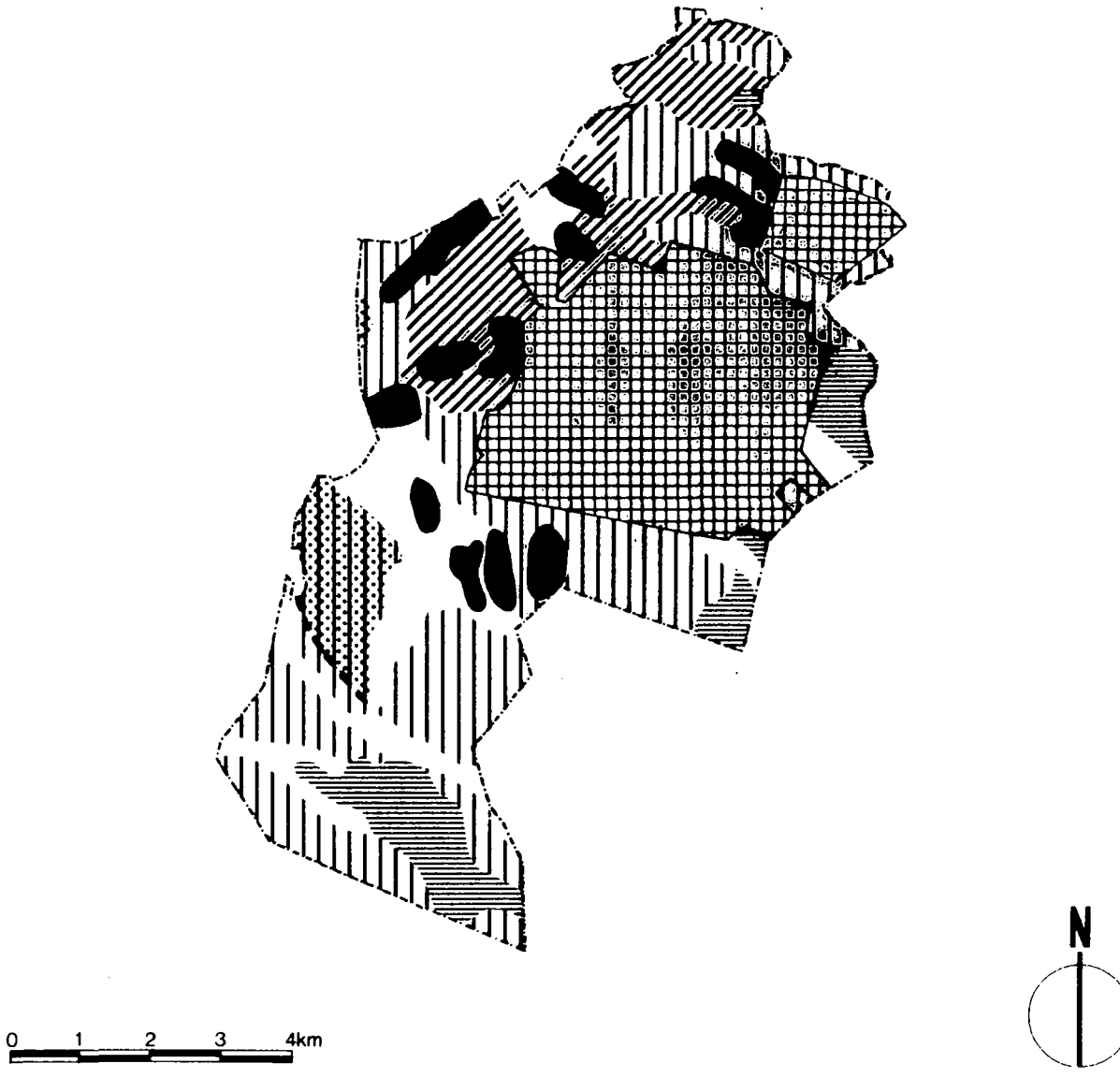

- Enkeerdgronden met een 30 tot 50 cm dik cultuurdek op dekzandwelvingen
- Beekeerdgronden bestaande uit lemig fijn zand, plaatselijk zavel-/kleidek
- Kleine geïsoleerde dekzandkoppen/-ruggen met cultuurdek van meer dan 30 cm
- Overige zandgronden, voornamelijk humusarm en fijnkorrelig
- Keileemlagen onder andere afzettingen, beginnend tussen 40 en 120 cm
- Jonge rivierkleigronden met zandlaag beginnend tussen 40 en 120 cm
- Smalle geul, erosiedal
- Bebouwde kommen

Bron: Bodemkaart van Nederland, 1985.

Kaart 3

MARKEN EN LANDGOEDEREN

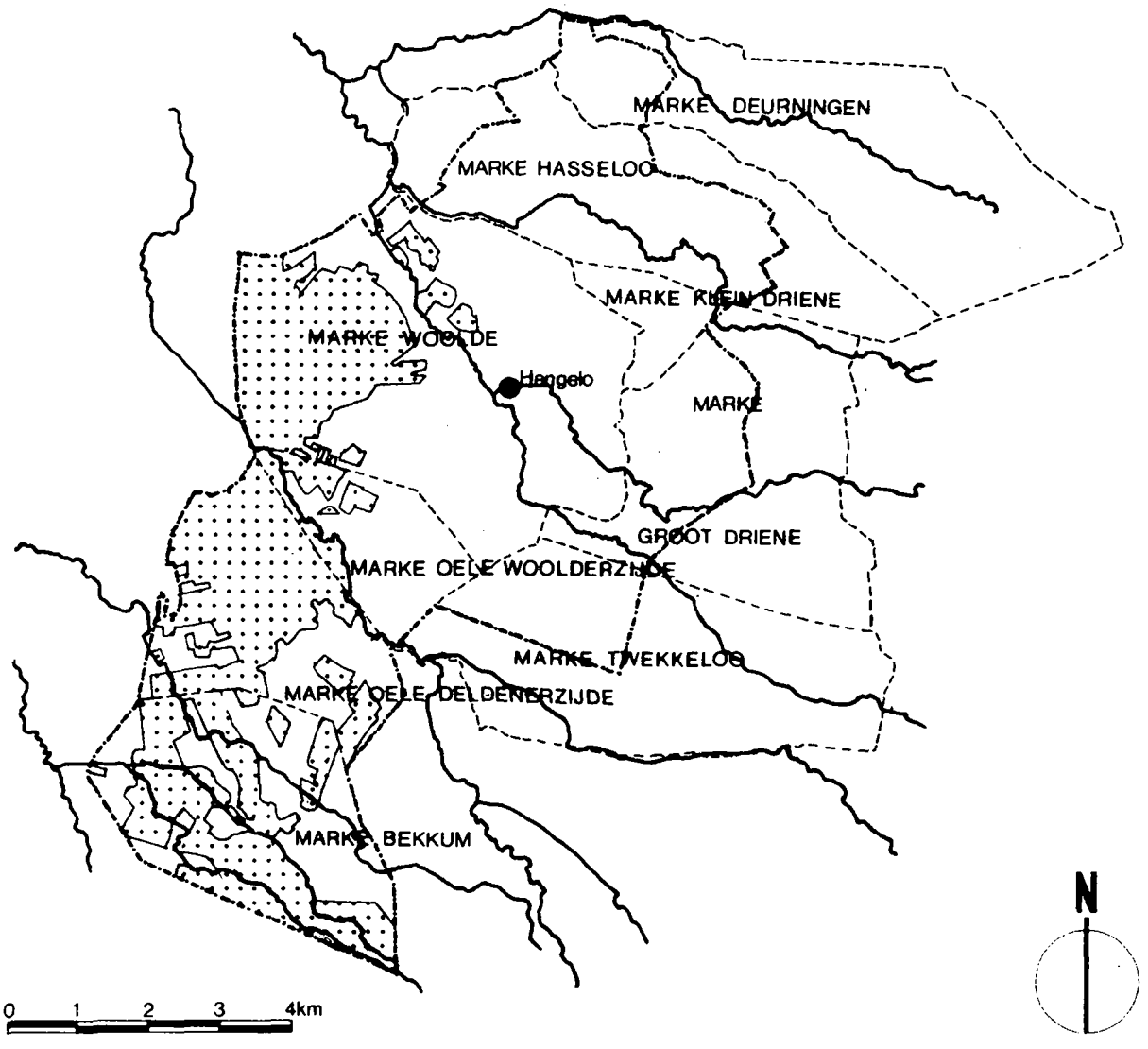

Huidige gemeentegrens
Markegrenzen
Riviertjes en beken
Bezittingen van landgoed Twickel binnen de gemeente Hengelo in 1965

Bron: Geschiedkundige Atlas van Nederland, 1924; Jaarboek Twente, 1965.

Kaart 4

INFRASTRUCTUUR

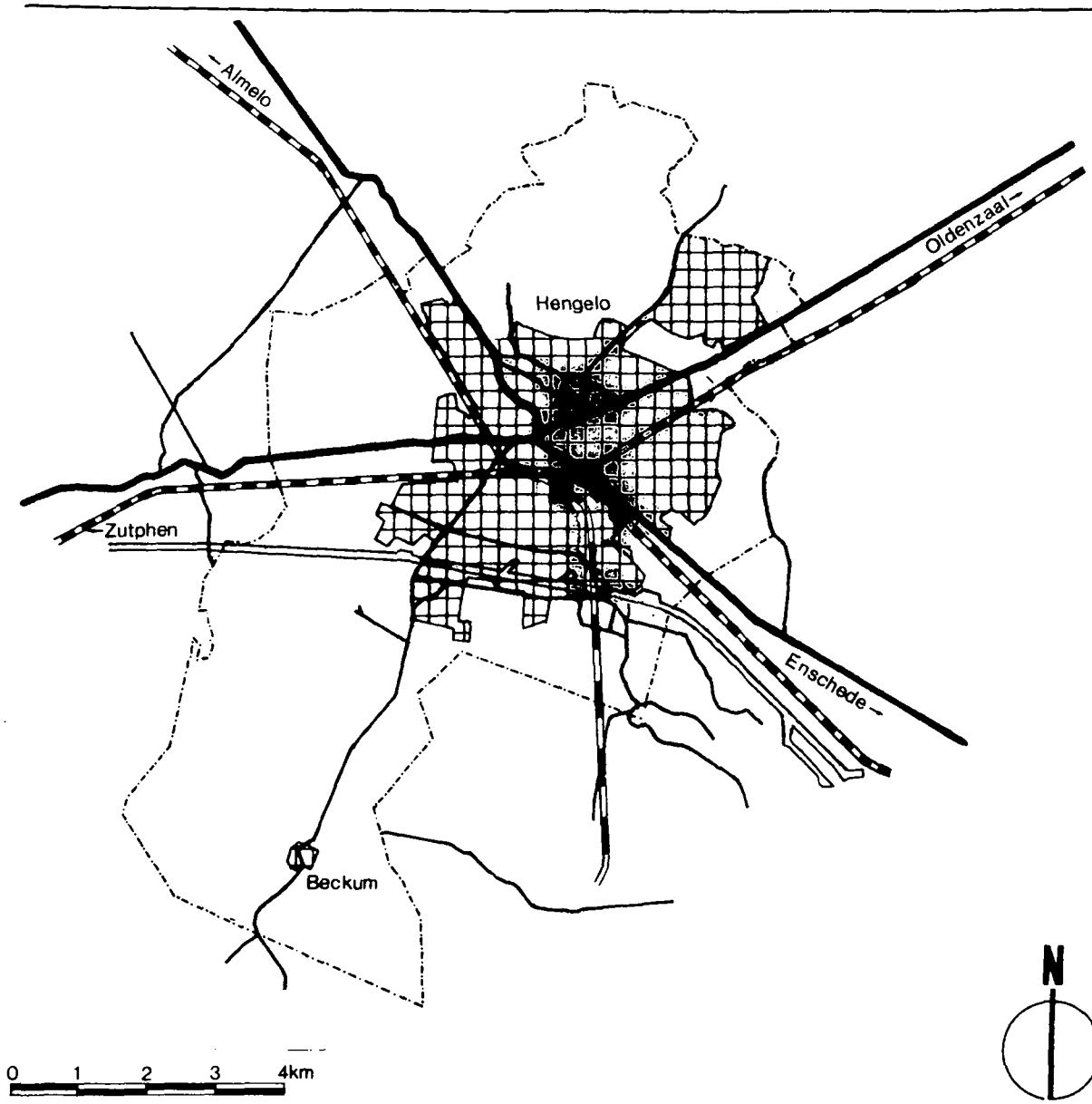

Twentekanaal (Zutphen-Enschede)
Verharde wegen in 1850 (macadamwegen)
Tussen 1850 en 1940 verharde of aangelegde hoofdwegen
Opgeheven en opgebroken spoorlijn
Opgeheven station
Spoorwegen in 1984
Bebouwde kommen in 1984

Bron: Topografische kaarten van Nederland, 1851, 1935 en 1974.

Kaart 5

GEMEENTE HENGELO OMSTREEKS 1865

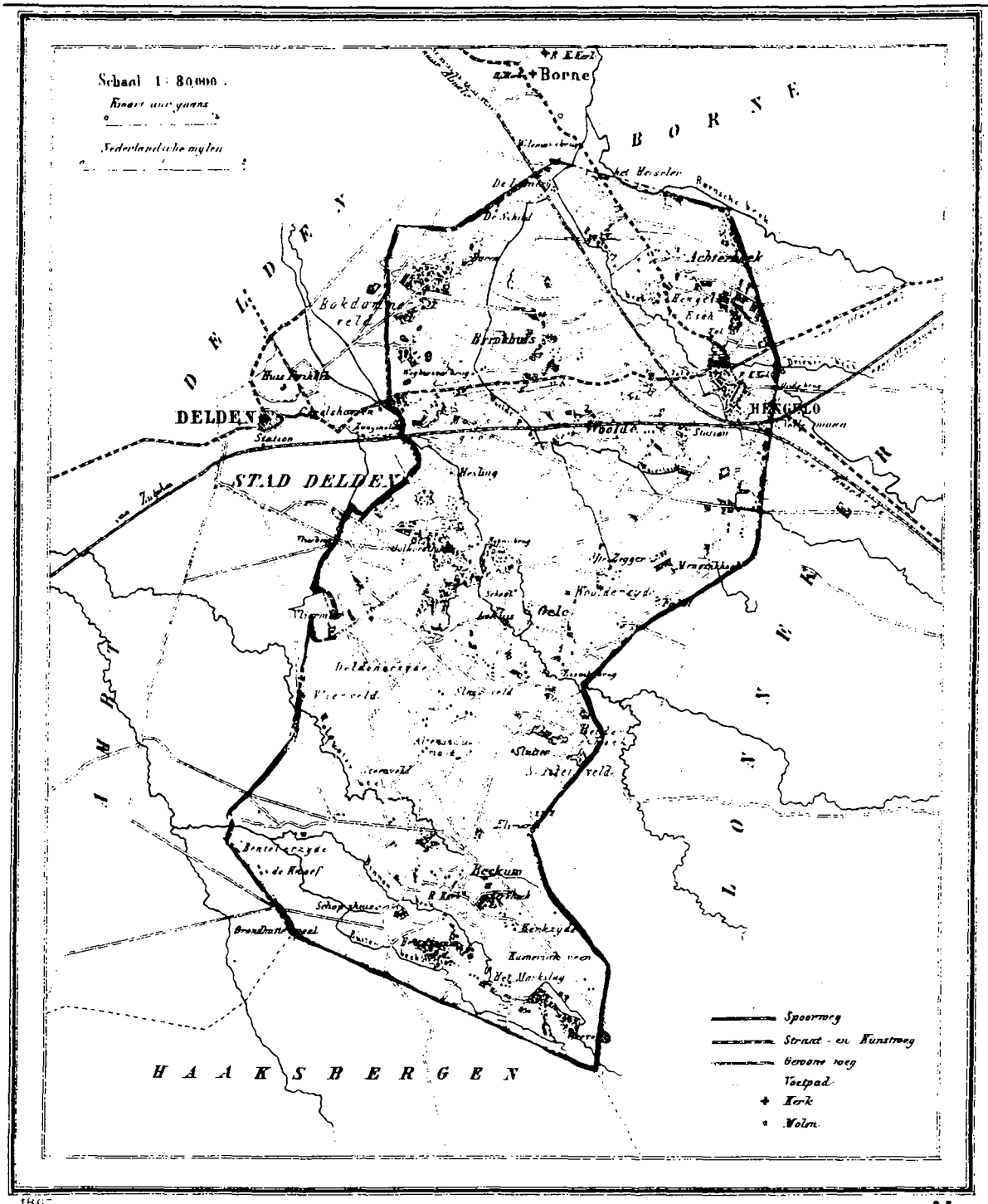

1867.

3995 Bunders. 4000 Inwoners.

N

Bron: Gemeente-Atlas van Nederland, 1971.

Kaart 6

GEMEENTE HENGELO OMSTREEKS 1972

0 1 2km

N

Bron: Grote Topografische Atlas van Nederland, 1987.